

KAMAL ABDULLA

Dilçilik
görüsləri

VI cild

Bakı – 2025

Tərtib edən:
Nizami Cəfərov

Redaktor:
Azad Məmmədov

Rəssam:
İlham Elxanoğlu

Kamal Abdulla. Dilçilik görüşləri. VI cild

– Bakı: Sim-Sim, – 2025. – 160 s.

Akademik Kamal Abdullanın dilçilik qranulaları görkəmli araşdırıcı-mütəfəkkirin “Dilçiliyə səyahət”, “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri”, “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikasına giriş”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və qeyri-səlis məntiq”, “Qeyri-səlis məntiq və dil-nitq”, “Gizli “Dədə Qorqud” və s. kitablarından seçilmişdir. Həm Azərbaycan, həm ümumtürk, həm də dünya dilçiliyinin nailiyyətləri səviyyəsində olan bu seçmələr bir bütöv halında dil haqqında zəngin elmi-metodoloji mənbə təşkil edir.

Qranulalardan filoloq-tələbələr, doktorantlar, elmi işçilər istifadə edə bilərlər. Ümumiyyətlə dilin müxtəlif nəzəri məsələləri ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi, ziyalılar, ayrı-ayrı elm sahələri üzrə mütəxəssislər üçün də əsərin faydalı olacağına əminik.

ISBN: 978-9952-28-784-4

© Kamal Abdulla, 2025

TƏRTİBÇİDƏN

*A*kademik Kamal Abdullanın yarım əsrdən artıq bir dövrdə istər Azərbaycan, istər ümumtürk, istərsə də ümumi dilçiliyin ən müxtəlif sahələrində apardığı, zaman-zaman yalnız bilavasitə mütəxəssislərdə deyil, bütövlükdə intellektuallarda geniş (və dərin) maraq doğurmuş araşdırmalarını nəzərdən keçirərkən dərhal görünür ki, bu araşdırmalarda dil hadisələri son dərəcə zəngin faktlar, təsəvvürlər və təəssüratlar əsasında, eyni dərəcədə mükəmməl nəzəri-metodoloji üsullar (və yüksək yaradıcılıq eşqi!) ilə şərh olunur. Müəllif çox hallarda dil haqqındakı elmin özünəməxsus prinsiplərini zədələmədən onun hüdudlarından kənara çıxaraq tədqiqat obyektini multidissiplinar, eləcə də fəlsəfi səviyyədən müşahidə (və müfəssəl interpretasiya) etməyin yeni-yeni nümunələrini verməklə neçə on illərdir ki, ədəbiyyatşünaslıqda olduğu kimi dilşünaslıqda da özünün filoloq-mütəfəkkir obrazını təsdiqləmişdir.

Etiraf eləməliyəm ki, möhtərəm müəlliminin (və əziz dostumun) dilçilik əsərlərindən – “Dilçiliyə

səyahət”, “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri”, “Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər”, “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş”, “Mifolinqvistika”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və qeyri-səlis məntiq” (şərikli), “Qeyri-səlis məntiq və dil-nitq” (şərikli), “Gizli “Dədə Qorqud” və s. Kitablardan seçmələrin seçmələrini (qranulaları) seçərkən ciddi təərəddüdlər keçirdim. Birincisi ona görə ki, bir çox hallarda nəinki bir cümləni, yaxud abzası, hətta bütöv səhifələri almalı olursan, bu işə tərtib olunan kitabın janr tələblərinə cavab vermir... İkincisi, görkəmli alimin mülahizələrində, bir qayda olaraq, dilçilik mifologiya, folklorşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, tarixşünaslıq, fəlsəfə, hətta bəzi dəqiq elmlərlə “dialog”da, sıx qarşılıqlı münasibətlərdə çıxış etdiyindən, alınmış bu və ya digər mətndə onun – dil haqqındakı elmin payının nə qədər olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir... Üçüncüsü, Kamal Abdulanın əsərləri bütün yenilikləri, orijinallığı, həmçinin gözlənilməz, dərki xüsusi intellektual səviyyəyə hesablanmış kəşfləri ilə yanaşı, kifayət qədər zəngin elmi-metodoloji ənənələrin üzvi davamı olduğuna görədir ki, bu əsərlərdə nəyin tarixi, nəyin yeni, özünəməxsus olduğunu ayırd etmək elə də asan məsələ deyil.

Akademik, Xalq yazıçısı, böyük ictimai-siyasi xadim, dövlət adamı Kamal Abdulla Azərbaycan dilçiliyinə akademik düşüncə öz yerində, eyni zamanda bədii-estetik ab-hava, sosial-ideoloji miqyas gətirmişdir. O, B.Çobanzadə, M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, A.Axundov, N.Hacıyeva, T.Hacıyev, M.Adilov, V.Aslanov... ilə əsası qoyulmuş, formalaşmış elmin ən istedadlı varisi olduğu kimi, yeni dilçilər nəslinin “yol xəritəsi”ni hazırlayan, onlara elmimizin gələcək inkişaf yollarını göstərən Komandandır.

Seçdiyim qranulalar, ümumiyyətlə tərtib etdiyim bu kitab güman etmirəm ki, Kamal Abdullanın dilçilik sahəsindəki dəyərli elmi mülahizələrini bütün zənginliyi ilə əks etdirir. Belə bir iddiaya düşmək üçün onun, demək olar ki, bütün əsərlərini – kitablarını, məqalələrini, televiziya çıxışlarını, məruzələrini, müsahibələrini və s. cümləbəcümlə buraya köçürmək lazım gələrdi...

Beləliklə, Kamal Abdullanın əsərləri, sadəcə, filoloji dəyər kimi deyil, daha geniş humanitar və hətta kompyuter elmlərinin qovşağında olan bir unikal nəzəri tədqiqatlar kimi diqqəti cəlb edir.

Nizami Cəfərov
akademik

DİLÇİLİK QURANULALARI

...*Mənim Əziz Oxucum*, əgər eşitsən ki, ixtisasından və məşğuliyyətindən asılı olmayaraq səni ömür boyu həm də dil quruculuğu ilə məşğul olmaqda “ittiham” edən var – bu isə mənəm – ümid edirəm ki, təəccüblənməyəcəksən. Və bir də ona ümid edirəm ki, yazıçı-şairlərimiz də “bəs dil yaradanlar həmişə bizlər sayıldı, indi nə oldu?”, deyə məndə bir günah axtarmayacaqlar, bu şərtlə ki, diqqətlə burda yazılanları əgər oxusalar...

Əlbəttə, mən çaşmamışam və əlbəttə, yenə də ümid edirəm ki, səhv-zad da eləmirəm. Bəli, sən həm də dil yaradıcısısan, yəni əsl dilçisən, mənim Əziz Oxucum. Həkimсэн, nolar – eyni zamanda hər dəfə öz dilini yenidən yaradırsan. Mühəndissən – lap yaxşı, adi məişət problemlərindən tutmuş yüksək texnoloji problemlərə qədər – çalışdığın hər yerdə dil quruculuğu ilə məşğul olursan, yəni yenə də dilçisən. Müəllimsən – hər dəfə dilin yenidən

doğulur. Həkimсэн, biznesmensən – ondan əvvəl dilçisən.

Soruşa bilərsən; necə yəni hər dəfə yenidən?! Yəni hər dəfə təzədən doğulur bu dil?!

Bir dostumun bu yerdə hətta yüngülvari qımışdığını da görürəm. Sanki sual edir: ***“Hər şey təzədən?!”***

Bəli və əlbəttə, Əziz Oxucu. Hər şey təzədən!!!

Bəri başdan, yəni səyahətdən əvvəl, Əziz Oxucu, adını artıq çəkdiyim iki gənclə daha yaxından tanış eləmək istəyirəm.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu və burada 1970-ci illərin axırında hər həftənin əvvəli keçirilən elmi-praktik seminarlar yadıma düşdü. Bu seminarlarda institut əməkdaşları həftə ərzində radio-televiziya və mətbuatın dilində sezdikləri və qeyd etdikləri üslubi və qrammatik xətalardan danışar, bunların aradan götürülməsi yollarını araşdırardılar. Seminarlarda bəzən nəzəri dilçilik məsələlərinə həsr edilmiş məruzələr də səslənərdi. **Dədə Qorqud** demişkən, “ol zamanlar” Dilçilik İnstitutunun maraqlı vaxtları idi.

Seminarların rəhbəri qocaman və görkəmli dilçi alim, İnstitutun direktoru akademik **Məmməd-ağa Şirəliyev** idi. Adətən məruzə ilə çıxış edən

institut dilçiləri ana dilindən misal gətirmək məqamında hər dəfə mübtəda kimi “Əhməd” adını işlədirdilər. “Əhməd məktəbə getdi”, “Əhməd kitab oxudu”, “Əhməd mənim dostumdur” və başqa bu kimi misalların əvəzedilməz mübtədası məhz Əhməd idi. Bir dəfə Məmmədağa müəllim, amma yox, onun adı əbədi “Professor” olaraq qaldı, çoxdanın akademiki olsa da, hamı o rəhmətliyə yalnız bu cür – “Professor” deyə müraciət edirdi. Bir dəfə Professor daha dözmədi, barıt kimi partladı: – Dayan, dayan, – deyə məruzəçini saxladı.

O yazıq çaşqınlıq içində susdu, neyləmişdi ki... fikrini sübut etmək üçün növbəti dəfə “Əhməd nəsə elədi...” tipli cümləni misal gətirmişdi.

– Dayan. Bəsdi!!! – Nadir hallarda əsəbiləşən Professoru bu dəfə tanımaq olmurdu. – Əhmədlə qurtardıq! Elan edirəm, Əhməd dünən öldü. Eşitdiniz? Öldü Əhməd. Başqa ad tapın. Yoxsa elə duran, duran deyir, “Əhməd” belə gəldi, “Əhməd” belə getdi...

Bütün elmlərin öz tədqiqat obyektləri, başqa cür desək, qarşısına qoyub öyrənmək, təhlil etmək istədiyi problemləri bu elmlərin övladları kimidir. Dəqiq elmlərdə də belədir, humanitar elmlərdə də belədir, o cümlədən, dilçilikdə də belədir. Problem yoxdursa, deməli tədqiq üçün obyekt də yoxdur və nəticədə elmin özü yoxdur. Elmin elm olması, elm kimi dərk edilə bilməsi üçün problem mövcudluğu vacib şərtidir. Bayaq bir məsələni qeyd etdik ki, problemin prinsip etibarilə həlledilməzliyi onun ilğımvarılığını şərtləndirir. Hər ona doğru atılan addım öz arxasında öyrənilmiş, irəlidə isə yenə də öyrənilməmiş təzə məsələlər toplusu qoyur.

Dilçilər belə deyirlər: bir var **ümumi dilçilik**, bir də var **xüsusi dilçilik**.

Ümumi dilçilik nəzəri yöndədir, yəni, ümumiyyətlə, insan dilini, xalqından, millətindən asılı olmayan, ümumiyyətlə, insanın dil qabiliyyətini, onun mahiyyətini, inkişaf və işlənmə qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Xüsusi dilçilik isə bir qədər başqa müstəvidədir. Bu istiqamət konkret bir dillə bağlı olub, onun daxili quruluşunu, tarixini, işlənmə özəlliklərini təsdiq və təhlil edir.

Beləliklə, hər iki istiqamət – həm nəzəri, həm də praktik istiqamət bütöv şəkildə dilçilik dediyimiz elmin tam mənzərəsini verir. Və təbii ki, hər iki müstəvi üçün indicə sadaladığımız məsələlər məcmuyu son hədd deyil, bu sayı artırmaq və artırmaq mümkündür.

*Nəzəri dilçiliyin ən möhtəşəm problemlərindən və tədqiq sahələrindən biri **dilin mahiyyəti**, onun daxili təbiətidir. Dil nədir, nə cür varlıqdır – fizioloji, geneoloji, təbiətdəngəlmə (bioloji), ictimai, fərdi, sakral?.. Bəlkə dil instinkt, arxetip (ilkin, qədim davranış tərz) kimi atadan övlada, ondan da öz övladına kollektiv təhtəlsüur vasitəsilə keçir?! Bəlkə... dil göylərdən, Səmadan enib?!*

Bir sözlə, suallar çoxdur. Həm də razılaşa q ki, onlar çox olsalar da, maraqlı suallardır. Bəri başdan xeyli maraqlı, özü də məkan içində təhlükəli bir yola düşdük, deyilmi? Sağ – uçurum dərə, sol – sıl-

dırım qaya. Düzgün bir qərara gəlməsən, bütün sonrakı çalışmalar havadan asılı qalar.

O biri problemlərə də diqqət yetirəkmi?

Dili nə cür, nəyin, hansı **üsul və metodların** köməyilə öyrənirlər?!

Dilin əmələ gəlməsi, yaranması və inkişafı necə baş verir?!

Dil və nitqin fərqi özünü nədə göstərir?

Dil və təfəkkür?..

Dilin daxili təbiəti?..

Bəs **dillərin qohumluğu** nə deməkdir? Belə bir hal mümkündürmü? Bu qohumluğun dərəcələri, növləri hansılardır?

Dilçiliyin özünün bir elm kimi yaranması və inkişafı hansı mərhələlərdən keçir? **Dilçiliyin tarixi** necə qurulur?!

Dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi?..

Yazı, onun növləri... əlifba?..

Və s. və i. a.

Yenə də suallar, suallar, problemlər... Və sənə inandırırıram ki, Əziz Oxucu, hələ bu harasıdır, bu, dilçilik dediyimiz elmə olsa-olsa yanaşmağımız, yaxınlığına gəlib seyr eləməyimiz üçün ən (!) vacib öyrənmə məqamlarıdır. Əslində, problemlərin sayı biz yazdığımızdan qat-qat çoxdur, problemdən həqiqətən problem doğur. Amma...

Mahdiyyətinə görə biz dili nə cür qəbul etməliyik: o, mahiyyətinə görə ictimaidir, yoxsa bioloji, irqidir, yoxsa fərdi?! Ya bəlkə dini bir varlıqdır dil?!

Bu kimi suallara dilçilik elmi öz tarixi boyu müxtəlif cavablar vermişdir. Bu cavablar “qəribə”dən “məntiqli”yə qədər yelpazə kimi açılır: maraqlı cavablar var, faydalı, paradoksal, elmi, fantaziya məhsulu cavablar və s. və i.a.

Qəribə cavablardan biri sovet dövrü dilçiliyinin cavabı idi. Sovet dövrünün cavabı qəti və inkaredilməz şəkildə bütün digər cavabların üstündən qara bir xətt çəkirdi. O cavaba görə dil ictimai mahiyyətə malik bir varlıqdır. Onu yalnız və yalnız cəmiyyət yarada bilərdi. Özü də nə zaman? Əmək fəaliyyəti zamanı.

Sovet dövrünün cavabında dilin bioloji, ilahi, irqi və b. mahiyyətləri tam və qətiyyətlə inkar edilirdi. Əsasən sosialist əxlaqı və dünyagörüşünün ruhuna uyğun olan bu cavabda, bir tərəfdən baxanda, həqiqət xalları yox deyil. Bəlkə də bu cavabda həqiqətin bəlli bir faizi var. Amma o da həqiqətdir ki, bu cavab müasir dövrdə tam və hərtərəfli, yeganə həqiqət kimi çıxış edə bilmir. Dil kimi mürəkkəb

bir psixoloji-fizioloji, sosioloji-tarixi varlığın quruluş və mahiyyətinin dərinliklərinə vardığca onu həm də sakral, yüksək bir qatın – göylərin, Səmanın insana hədiyyəsi kimi qəbul etməmək mümkün olmur. Şübhəsizdir ki, bu məsələdə dini başlanğıcsız keçinmək mümkün deyil. İlahi qüvvənin təsiri olmadan “dil” adlanan bu cür kamil və əhatəli, sadə və eyni zamanda mürəkkəb bir mexanizm (bizim əkslikləri xatırladınmı, Əziz Oxucu?!) insan öz-özlüyündə sahib və malik ola bilməzdi. Mən şəxsən bu həqiqətə inanıram. Sən necə, Əziz Oxucu?!

Tutalım ki, ahəng qanunu dediyimiz qanun mənə həmişə qan dövrənini xatırladıb... Morfoloji elementlər, yəni, şəkilçilər mənim üçün molekulardır, fonemlər – hüceyrələr... Ürək və onun yerinə yetirdiyi funksiya, sintaksisin dil sistemindəki işi kimidir – o öz əlaqələr kəlfini işə salır və bir-birindən ən uzaqda duran vahidləri belə birləşdirir. Necə ki, biz bir işi görmək istərkən hansı əlimizi əvvəl, hansını sonra qaldırmağımızı şüurlu surətdə bilmirik və yaxud maşın sürərkən və qarşıdakı döngəyə dönən zaman əvvəlcədən “mən indi sağa

dönəcəyəm, bunun üçün sükanı sağa fırlatmalıyam” deyə düşünmürük, eləcə də dildən istifadə zamanı biz “mən indi bu sözdən sonra bu sözü deyəcəyəm və bu hal şəkilçisini bu feillə uzlaşdırmalıyam” deyə düşünüb heç nəyi əvvəlcədən planlaşdırmırıq. Mərkəzi sinir sistemimiz və insanın dil şüuru bunları yerinə yetirməyi öz öhdəsinə götürür və bütövlükdə insanın dil fəaliyyətini təmin edir.

Əgər müqayisəli metod vasitəsilə dillərin bir-birilə əlaqəsini öyrənmək, bir-birinə təsir gücünü müəyənləşdirmək mümkün idisə, əgər tarixi metoddan istifadə edərək dilin və yaxud dillərin zaman boyu dəyişmə mexanizmini, dinamikasını ortaya çıxarmaq məqsədi qarşıya qoyulurdusa, bunların birləşməsi bizi müqayisəli-tarixi metod adlı nəhəng bir okeana gətirir. Artıq müqayisəli-tarixi metoddan istifadə etmək dilçilərə bir sıra dillərin tarixi dərinliyinə (ilkinliyinə) enməyə imkan yaradır. Eyni zamanda enmə nöqtələrini müqayisə edə-edə bu dillər üçün ən uzaq ilkin nöqtənin mövcudluğuna gəlib çıxma fürsəti verir. Və məhz müqayisəli-tarixi metodun köməyi ilə biz qohum

dillər, geneoloji dil qohumluğu, dil ailələri anlayışına və metaforasına gəlib çıxı bilirik.

Səs dilin ən vacib, ən material tərkib hissəsidir. Səs insanın nəfəs alarkən öz ciyərlərinə qədər gətirib çıxardığı havadan yaranır. Amma təəssüflər olsun ki, o, yaranan kimi də yox olur, heçə dönür, tələffüz edilib o dəqiqə ömrünü bitirir, “əbədiyyətə” qovuşur. Yaranır və ölür. Efemer kimi, birgünlük ömrü olan kəpənək kimi uçub-uçub qulaqdan itir. Sən onu bir daha eşitməyəcəksən. Bir çaya iki dəfə girdinsə, səslə bağlı bu ikinci dəfə alınmayacaq. İkinci dəfə nə qədər eyni olsa da yenə də sənə başqa səs eşidiləcək və ya belə deyək: sən o başqa səsi yenidən həyata gətirəcəksən. **Heraklitin** misalı ilə bağlı dediklərimizi unutmamısan ki? Həm həməni çaydır, həm də həməni çay deyil. Səs də eləcə!

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, insan qavrayışında həqiqətən bəzi səslər var ki, onlar öz-özlüyündə müəyyən hissləri oyada bilir. Məsələn, “f” səsindən

bolluca istifadə etməklə, sən dinləyicidə nifrət duyğusu yarada bilərsən. **“L”** səsi məhəbbət və sevginin bünövrəsidir. **“İ”** səsini mülayimlik, həlimliklə bağlayırlar və s. və i.a. Mənə elə gəlir ki, hətta bu cür uyğunluqların sayını, Əziz Oxucu, sən özün də artırma bilərsən. Hansı səsin hansı hissə işarə etməsi, hansı duyğunu oyatması bəlkə də daha çox fərdi bir məsələdir. Digər tərəfdən isə... bəlkə do-dağ büzən də tapıldı. Son dərəcə subyektiv olduğuna görə **“səsdən hissə”** keçidinin qəbul edilməsi əngəllənə də bilər. Amma XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış **simvolist rus şairlərini**, xüsusilə də XIX əsrin ikinci yarısında yazıb-yaratmış məşhur fransız simvolist şairi **Artur Rembonu** xatırlasaq, görərik ki, onlar bütün yaradıcılıqları boyu səslərin sirrini, dərin potensialını, insan hisslərinə təsir gücünü öyrənməyə çalışıblar. Nəinki çalışıblar, hətta şeirlərilə bu keçidi (yəni “səsdən – hissə” keçidini) daha da əyaniləşdiriblər.

Əslində, mən gərək belə deyəydim: əslən rus dili sözlərinin biri də **“a”** səsi ilə başlamır. Əslən, yəni – tarixən! Bəs reallıqda vəziyyət necədir?!

Əlbəttə, bu gün və eləcə də təbii ki, dünən rus dilində “a” səsi ilə başlayan nə qədər söz fəaliyyət göstərir. Hansı lüğəti açsan, səhifə-səhifə belə sözlərlə rastlaşacaqsan, lüğəti varaqlaya-varaqlaya “a”dan sonra yerləşən ikinci “b” hərfinə çox gec gəlib çatacaqsan. Əsl rus sözləri və zaman-zaman rus dilinə keçmiş “a” səsi ilə başlayan minlərlə söz. Sənə bir sualım var, Əziz Oxucu. Bu halı sən nə cür qiymətləndirirsən – konkret olaraq rus dilinin zəifliyi kimi, yoxsa rus dilinin gücü kimi?! Sualımı bir qədər aydınlaşdırım. Lüğətləri açıyıq, səhifə-səhifə “a” səsi ilə başlayan sözləri görürük (onların sayı bəlkə də minlərlədir!) və onları bu gün artıq təmiz rus sözləri kimi qəbul edirik. Əslində isə, hamısı alınma sözlərdir. Və alınmalar bu şəkildə “ruslaşıb” rus dilində çox möhkəm, tərپənməz yer tuturlarsa, onun söz ehtiyatını zənginləşdirirlərsə, sualımıza qayıdaraq bu halı nə cür qiymətləndirək: dilin zəifliyi kimi, yoxsa dilin gücü kimi?

Bu suala “bu, dilin zəifliyidir” cavabını verməyə tələsməyək. Mən elə bilirəm ki, bu hal dilin güc göstəricisidir. Minlərlə yabançı sözü əridib öz ölçü və qəlibinə uyğunlaşdıraraq onları rus dilinə məxsus sözlər kimi qəbul etməyimizi bizə təlqin etməyi bacaran dil, doğrudan da, möhtəşəm və böyük dildir.

*A*lliterasiya və assonans səslər aləminin zəngin potensialından danışır. Əgər simvolist şairlər (A.Rembo, K.Balmont və başqaları) səslərin dərinində mövcud olan “nə ilə”sə insan hislərinə təsir etmək nöqtələrini müəyyənləşdirildirsə, artıq alliterasiya və assonans bu baxışların, intuitiv duyğuların konkret prinsiplərə çevrilməsindən başqa bir şey deyildir.

Səs... O sanki lap elə indicə yarandı. Yarandı və yox oldu. Eyni zamanda o həm vardır, həm də yoxdur. Eyni zamanda! Efemerlər, bu birgünlük kəpənəklər də eynən o cür yaranır, bir gün (bu bir gün həm də gözəgörünməz dolğun an deyilmi?) yaşayır və ölüb gedirlər.

*H*ər gördüyü əşya, hər bir predmet və yaxud canlı onun (qədim əcdadımızın) beynində iz buraxır, onu qıcıqlandırır. Böyük rus alimi **Pavlov** qeyd edirdi ki, bu qıcıqlanma məqamı insanı digər bütün canlılar dünyası ilə eyniləşdirir və Pavlov bu məqamı **1-ci signal sistemi** adlandırırdı. İnsanı digər canlılar aləmindən fərqləndirən ən əsas birinci

səbəb isə Pavlov tərəfindən **2-ci signal sistemi** kimi təqdim edildi. İkinci signal sistemi insanın bu görüklərinə, qıcıqlandırıldıqlarına verdiyi cavab nəticəsində formalaşır və bu cavab özünü **dil** şəklində büruzə verir. Daha aydın desək, dil burada sözlərlə təmsil olunur. Məhz sözlər vasitəsilə insan onun şüuruna təsir edən, onu qıcıqlandıran ətraf aləmin “təzyiqinə” reaksiya verir. İnsan müxtəlif səslər çıxaraq ətraf aləmi əşya-əşya adlandırmağa başlayır.

*A*dlandırımadan öncə qədim insan o əşyanı başa düşməli, dərk etməlidir. Yalnız dərk edilən, başqa sözlə desək, digər əşyalardan ayrılan, seçilən, əlahiddə olaraq diqqəti çəkən əşya adlandırılabilir. Deməli, adlandırmağa qədər bizim qədim əcdadımız o əşyanı ayrıca bir reallıq kimi qəbul etməyi bacarmalı, onu digərlərindən seçməli, nəhayət, onu adlandırmağa özünü bir növ “mənəvi” cəhətdən hazır vəziyyətə gətirməli idi. Və “adlandırma” kimi adlanan möhtəşəm idraki-fəlsəfi, psixoloji, dilçilik prosesi belə aktiv və ciddi işləmələrdən keçir. Əşya qədim insan tərəfindən adlandırılır. **DİQQƏT!!** Əşya adlandırıldısa, deməli, o həm də

digərlərindən seçilib ayrıldı, yəni artıq həm də dərk edildi. Nəticədə isə qədim əcdadımızın dünya ilə, ətraf mühitlə əlaqəsi dərinləşib sıxlaşır və o özünün müasir insan obrazına doğru geridönməz bir inkişaf yoluna düşür.

“Sənin adın nədir?” Əgər sənin adın yoxdursa, deməli, o zaman sən hələ dərk edilməmişən. Deməli, o zaman sən hələ digər özünəbənzərlərdən seçilib ayrılmamışsan, deməli, o zaman sənə doğru maraq dolu nüfuzedici baxış hələ yönəlməyib. Ölməz Dədə Qorqudu xatırladınmı, Əziz Oxucu?!

“Sənin adın nədir?” – bütün sonrakı dilçilik sual və cavablarının mayasında, canında ilk öncə bu sual durur. Bu suala ilk cavabı qədim əcdadımız axtarıb tapırdı, bu suala cavablar bu gün də axtarılmaqda və tapılmaqdadır.

Əşyanın adlandırılması ən məşhur filosofları – **Herakliti, Demokriti, Sokratı, Platonu, Aristoteli** və daha kimləri, kimləri dərinlən maraqlandırır və

bu nəhəng mütəfəkkirlər hələ o zamandan bir-birilə bu məsələ ətrafında mübahisələr aparır, bir-birilə razılaşırlar və ya razılaşırlar, beləliklə də özlərini iki müxtəlif qütbə aid edirdilər. Bu iki qütb hansı qütblər idi?

Bu qütblər qədim yunan fəlsəfəsində **füsey** və **tesey** nəzəriyyələrinə əsasən müəyyən olmuşdu. **Füsey** yunanca “təbiət(dən)” mənasına uyğun gəlir. Yəni, bu nəzəriyyəni irəli sürüb onu dəstəkləyənlər (məsələn, **Efesli Heraklit**) böyük bir inamla hər bir əşyanın adlanmasını onun daxili təbiətinin sözdə əksi kimi qəbul edirdi. Onların fikrincə, əşyanın təbiəti onu adlandıran sözdə ya açıq şəkildə özünü göstərir, ya da gizlənmiş haldadır. Rus dilində belə sözlər özünü daha şəffaf şəkildə nümayiş etdirir. **Parovoz, paroxod, samovar, samoxod, avtoruçka, lunoxod** və başqa bu kimi sözlər işarə etdikləri əşyaların daxili təbiətini son dərəcə şəffafcasına əks etdirməkdədirlər.

Bəs axı bəlkə də milyonlarca söz var ki, onlara hansı yöndən baxırsan bax, onlarda adlandırdıqları əşyanın nə aşkar, nə də gizli şəkildə heç bir kəsiyini görmək mümkün olmayacaq. Elə bu prinsipdən çıxış edən digər filosoflar (**Demokrit, Aristotel** və b.) belə güman edirdilər ki, adları insanlar öz aralarında

razılaşıdırıb (*“Teseý” üsulu*) sonra şərti olaraq bu və ya başqa əşyaya “pərçim” edirlər.

İndi belə bir sual doğur. Dildə olan bütün sözlərin istisnasız olaraq ya *“füsey”*, və yaxud *“teseý”* yolu ilə yaranmasını iddia etmək doğru olardı mı? Dildə olan sözlərin hamısını bu və ya başqa qütbə aiddir? Bu suala belə cavab verək. Əlbəttə ki, yox! Dünya dilləri ilə elə ilkin (söz səviyyəsində) tanışlıq dilçilik elmini belə bir müddəə ilə zənginləşdirdi ki, hər iki üsul, hər iki prinsip dildə mümkündür. Sözlər həm təbiətlərinə görə, həm də razılaşmaya görə, yəni, şərti olaraq əşyalara verilə bilər.

Azərbaycan türk dili

Bu söz birləşməsində – rəsmi “pasport” variantında diqqəti xüsusi olaraq mötərizəyə cəlb etmək istəyirəm. Mötərizə, sən demə, çox şeyi həll edə bilərmiş. Əgər sən rəsmi dilin adının “Azərbaycan dili” kimi qəbul edilməsinin tərəfdarısan, o zaman sən dilinin adını ***Azərbaycan dili*** kimi işlət və tanı. Mötərizə elə ona görə mötərizədir ki, istəmədiyin halda onun içindəkini oxumaya bilirsən.

Bir başqası isə dilimizi *“türk dili”* deyər tanımaq istəyir. Buyursun, o da ancaq mötərizənin

içindəkini oxusun! Onun üçün də dilimizin bir adı da qoy “türk dili” olsun.

“Azərbaycan türk dili” adının tərəfdarları isə bu adı mötərizədəki “türk” sözü ilə bir yerdə tam şəkildə oxumaqla öz mənəvi ehtiyaclarını ödəyə bilər. Mötərizənin içərisindəkini əgər istəsən, əlbəttə ki, oxuya bilərsən.

Fransız dili İngiltərədə hakimiyyətə başlayan Plantagenet sülaləsinin dili kimi rəsmən XII əsrə qədər bəlkə də qeyri-rəsmi şəkildə daha çox əməlli-başlı hökm sürür. Amma sona qədər hökm sürə bilmir. İlk dəfə ingiliscə, yəni aşağı təbəqənin qeyri-dəbdə olan dilində danışan ingilis kralı, son Plantagenetlərdən biri, XII əsrdə yaşamış **Şir ürəkli Riçard** olur. Biz onu dəfələrlə səlib yürüşlərinin təşkilatçısı və iştirakçısı kimi tanıyıırıq.

Maraqlıdır, bəs bu yüzillər dövrü (XII əsrə qədər) fransız dilinin hökm sürməsi, yüksək dairələrin ünsiyyət vasitəsi olması sonradan onu bu mövqedən sıxışdıran ingilis dili üçün nə verdi?

Bu gün müasir ingilis dilinin leksik tərkibinə, yəni sözlər xəzinəsinə nəzər salsaq, görərik ki, bura-

dakı bütün yüksək dəyərlərlə – idarəçiliklə, hüquqla, iqtisadiyyatla, mənəvi və əxlaqi kateqoriyalarla bağlı sözlərin, demək olar ki, əksəri fransız mənşəlidir və onlar bayaq haqqında danışdığımız dövrdən başlayaraq yavaş-yavaş ingilis dilinin canına çöküblər. Bütün “aşağı” dəyərlərə – torpaq işləri, balıqçılıq, ovçuluq və s. sahələrə məxsus sözlər isə əslən Böyük Britaniyanın qədim, əzəli sakinləri olan **britlərin, anqların, saksların** dilindən gələn sözlərdir.

*A*dlandırılan hər bir əşya, cisim və yaxud anlayış avtomatik şəkildə bizim maraq dairəmizin predmetinə çevrilir. Elm inkişaf etdikcə yeni-yeni terminlər yaranır. İnsan dəyişdikcə, dünyadakı çalılarları daha aydın və bəlkə də daha kəskin sərhədlərdə görməyə başlayır. Yeni sözlərə, yəni adlandırılmalı vacib əşyalar, anlamlar üçün yeni adlara ehtiyac artır. Bu zaman dil yenə də köməyə gəlir. Onun zəngin potensialı, artıq təcrübədən keçirilmiş tükənməz xəzinəsi yeni yaranan adlar üçün əvəz edilməz mənbəyə dönür. **“Hər yeni – yaxşıca unudulmuş köhnədir”** prinsipi bu məqamda öz işini görür. Hər yeni yaradılan söz (ad) əsas etibarlı ilə nə

zamansa işlək olmuş və unudulmuş sözlərdən yara-
dılır. Dilin dərin qatı bu şəkildə “şumlanır”, dibində-
kilər üzə çıxır. **Neologizm** yeni söz sahəsi deməkdir.
Amma gəlin baxaq görək, bu yeni söz kimi ortaya
çıxan ad həqiqətənmi yenidir? O bizə köhnə tanış-
lar kimi gizli-gizli göz vurmurmu? Yeni söz həqiqə-
tənmi ilk dəfə yaradılır, yəni heç nədən əmələ
gəlir?! Başqa sözlə, quraşdırılır?!

Sonrakı dövrlərdə, təəssüf ki, Dədə Qorqud
qoyan adlar xüsusi intişar tapmadı. Yeni doğulan
körpələrə Beyrək, Basat, Qanturalı, Banuçiçək
adları verilmədi. Adamlar o ulu və əziz adqoyanı
(təbii ki, həm də adları) yavaş-yavaş unutmağa
başladılar. Əvvəl adqoyan, sonra adlar unuduldu,
daha sonra bu adların daşdığı mənalar... Daha
sonra...

Amma onu da qeyd etmək vacibdir ki, şəxs
adları elə bil ki, genetik yaddaşımızın dərinliyindən
yeni bir möhtəşəm qüvvə ilə başqa bir dövrdə XV-
XVI əsrlərdə bir daha üzə çıxır. Elə bil, dərin sularda
batan adam son dəfə başını su üzünə çıxarıb nəfəs
alıb-verir. **Şah İsmayıl Xətai** dövründə bu adlardan

Dədə Qorqud çölünün unudulmaz ətri və müsəlman mədəniyyətinin zərif rayihəsi gəlir. Söhbət Şah İsmayılın yaxın çevrəsindəki hərbi və ya saray rütbəsi olan şəxslərin adlarından gedir. O unudulmuş və əziz adları bir daha yada salaq:

Sultanəli Mirzə Əfşar, Çuxa Sultan Təkəli, Div Sultan Rumlu, Məhəmməd xan Ustaclu, Hüseyn bəy Lələ Şamlu, Qorçibaşı Əbdül bəy Dədə...

Bir azca, lap azacıq əsas yaşayış məkanından uzaqlaşan kimi qısa bir müddətdən sonra bu eyni dillər arasında təbii olaraq fərqlər yaranmağa başlayırdı. Telefon yox, poçt yox, internet yox. Belə bir “ağır” ibtidai şəraitdə bu tayfaların arasında əlaqə birdəfəlik kəsilirdi. Beləliklə, **ulu dilin dialektləri** yaranır, bir qədər sonra isə bu dialektlər tam müstəqil dillərə çevrilirdi. Orası da var ki, əvvəlki ulu dillə əlaqə tamamilə itmir. Nəsə, əlbəttə, qalır. Sözlər, cümlə quruluşları, morfoloji əlamətlər həm əvvəlki, əsas məxəzlə eyniliyi (bəlkə də artıq oxşarlığı) qoruyub saxlayır, həm də belə deyək: artıq yeni bir “hava ilə nəfəs almağa” başlayır, yeni özünəməxsusluqlar kəsb edir. Yenə də Heraklitin çayla bağlı misalını yada salaq.

Dilin forması onun məzmunundan dilçilik elmi üçün daha vacib və daha maraqlıdır. Əslində, dilin daxili mahiyyətini öyrənmək üçün formanın hansı məzmunla dolumunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əgər cümlənin quruluşu “təmiz” şəkildə dilçini maraqlandırarsa, o zaman bu “təmiz” quruluşun hansı real dil vahidləri (sözləri) ilə doldurulması vacib deyil. “Yaşıl ideyalar” da elə bu zaman meydana çıxır. Öz fikrini sübut etmək istəyən N.Xomskinin gətirdiyi misal budur: **“Yaşıl ideyalar ehtirasla yatışırlar”**.

Bu cümlənin mənası həm vardır, həm də yox. Aydınır ki, hər cümlə öz dərinində müəyyən bir sintaktik mənaya malikdir, yəni, cümlədə mübtəda (**ideyalar**), təyin (**yaşıl**), zərflik (**ehtirasla**) və xəbər (**yatışırlar**) olur. Amma Xomskinin cümləsi onu dinləyəne heç bir semantik informasiya vermir. Onun vahidlərinin biz gözlədiyimiz şəkildə heç bir anlamı yoxdur. Yenə Heraklit, yenə həməən çay! Heraklitin sözləri yada düşməyə bilmir: “bir çaya iki dəfə girmək mümkün deyil”. Həm mümkündür, həm deyil. **“Yaşıl ideyalar”**ın da həm mənası var, həm də mənası yoxdur. Özü də yenə də əvvəlki kimi eyni zamanda!

Hər bir elmdə mövcud olduğu kimi dilçilikdə də qəlib və ya model deyilən bir anlayış vardır. Ən geniş anlamda mən modeli belə dərk edirəm. Model eynicinsli çoxluğun sadə biçimə salınmasıdır. “Çoxlu maşınlar və bir ümumi avtomobil anlayışı” – model, təxminən, budur! Model anlayışı və onunla bağlı üsulların köməyi olmadan heç bir elmdə heç bir təsnifat aparmaq mümkün olmazdı. Təsnifatsız elm isə ucu-bucağı olmayan qalaktika kimidir. Modeli və ya qəlibi dilçilikdə (cümlə səviyyəsində) boş dəşiklərdən ibarət müəyyən ardıcılıq kimi də təsəvvür etmək olar. Bu boş dəşiklər **“Qlokaya kuzdra ...”** quruluşunda özünə yer alan hər bir “söz”dür. “Yatışan ideyalar”da da hər bir söz, əslində, boş dəşikdir. Bu boşluq hər an doldurula bilər. Özü də konkret (amma bəzən əcayib) sözlər model-qəlibdəki söz-dəşikləri istənilən məzmunla doldurur. İstənilən məzmun bu situasiya və danışanın məqsədinə uyğun olur. İstənilən sayda!

Qəlib (model, tip, çarpayı...) orqanizmin təbii inkişafının göstəricisi olduğu kimi cümlənin

qəlibi də dil inkişafının təbii və real nəticəsidir. “Dil-də qəlib (model) nədir?!” sualına, əslində, belə cavab vermək olar: saysız çoxluğun saylı çoxluğa gətirilməsi. Sən, Əziz Oxucu, təsəvvür edirsənmi, “Mən məktəbə getmək istəyirəm” cümləsini, daha dəqiq desək, cümlə qəlibini hansı çoxluqlu məzmunla doldurmaq olar?! Saysız, hesabsız. İstərsənsə, başlayaq:

...Mən məktəbə getmək istəyirəm.

Mən evə gəlmək istəyirəm.

Mən kitaba baxmaq istəyirəm.

Mən filmə baxmaq istəyirəm.

Sən evə getmək istəyirsən.

O, maşına minmək istəyir.

Biz qəzetə yazılmaq istəyirik.

Onlar həyatə düşmək istədilər.

Onlar bizə gəlmək istəmədilər...və s. və i.a.

Davam edəkmi? Bu cümlə qəlibini bu şəkildə istədiyini qədər doldurmaq olar. Buradakı hər bir sözü Azərbaycan dilindəki uyğun sözlə dəyişmək mümkündür. Qəlib eynidir, amma bu eyni qəlib çoxlu sayda, özü də müxtəlif məzmunla doldurulur, yəni çoxsaylı variantlar vahid qəlib içərisində toplanı bilər. Beləliklə, dilçilik qəliblər yarada-yarada, əslində, özü-özünü yaradır.

Səslər sonsuzdur, çünki bizim hər birimiz eyni səsi müxtəlif cür, başqa sözlə, müxtəlif gücdə, müxtəlif tembrdə, müxtəlif uzunluqda tələffüz edirik. Amma bu müxtəlif və, əslində, eyni səslərin toplaşdığı bir sinif, qrup, model var – bizim düşüncəmizin, beynimizin “səsi”! Onun adına dilçilikdə **fonem** deyirlər. Səslərin sayından fərqli olaraq, fonemlərin sayı hər bir dildə sonludur. Çünki biz fonemləri tələffüz etmirik, biz fonem variantlarını (danışıq səsinə) tələffüz edirik. Hətta, bilmək istəyirsənsə, bir sıra dərslik və kitab adları vardır ki, öz dəqiq məzmunlarını ifadə etmirlər. Məsələn, “Azərbaycan dilinin fonetikasi” adı, əslində, dilinin yox, nitqinin olmalı idi: Azərbaycan nitqinin! Niyə? Çünki səslər nitqə aiddir, fonetika da məhz danışıq səslərini öyrənir. Dilin səslərini (fonemləri) öyrənən sahənin adı isə **fonologiyadır**.

İnsanın danışmaq, informasiya ötürmək üçün istifadə etdiyi, daha doğrusu, “istehsal” etdiyi bütün səslər danışıq səsləridir və bu səslərin hər

biri və yaxud hər bir tipi öz içində sonsuz real səsləri birləşdirir. Hər hansı bir səs – “a”, “b”, “c”, “d”, “s”, “q”, “m” və digər istənilən səslər **ayrı-ayrılıqda** məhz variantdırlar. Ayırı-ayrılıqda sözünün altından xətt çəkirəm. Daha aydın desək, “a” səsi “b” səsinin və ya “c” səsi “z” səsinin variantı deyil. Bütün “a”lar bir-birinin variantıdır. Mənim “istehsal” etdiyim “a” səsi sənin, Əziz Oxucu, “istehsal” etdiyin “a” səsinin variantıdır. Sənin istifadə etdiyin “v” səsi Əhmədin və ya Zalxanın istifadə etdiyi “v” səsinin variantıdır və s. və i.ə.

Burada da bir məqam var. Və ona xüsusi diqqət yetirməliyik. Mənim indicənə “istehsal” etdiyim “a” səsi mənim bir an əvvəl və ya bir an sonra istehsal etmiş olduğum (olacağım) “a” səsi ilə də yalnız variantdır, onlar da bir-birinin tam eyni deyillər. Fərqli məqam əvvəlki və sonrakı səsin fiziki keyfiyyətlərinin – **gücün, tembrin, uzunluğun** müxtəlifliyi ilə bağlıdır.

Beləliklə, bir dil daxilində bütün bu “a” səsləri sonsuz bir çoxluğun içinə girib öz tip (genetik) eyniliklərinə görə vahid sinif əmələ gətirirlər. Mənim “a” səsim, milyonların real “a” səsləri və digər bütün “a”lar bir **“A”** sinfində birləşir. Və buradan çıxış edərək son müddəa ortaya çıxır. Bütün **“a”**lar variant,

“A” sinfi isə bütövlükdə invariantdır. Sinfin adı artıq danışiq səsi deyil. Sinfin adı (invariant) dilçilikdə **fonem** adlanır və yadda saxlayaq ki, bu anlayış dilçiliyin sütun anlayışlarındandır. Bütün dilçilik, əslində, “a”dan “A”ya gedən yoldadır və ya, əksinə (“A” dan “a”ya gedən yoldadır) desək, bəlkə də səhv etmərik.

Dörd mərtəbəsi olan bu binanın, eləcə də bütün digər binaların tikilməsi üçün ən əsas material, ilkin tikinti materialı hansıdır (?) sualına şəxsən mən belə cavab verərdim: kərpic və sement.

Güman edirəm ki, artıq sənə də aydın oldu – kərpic funksiyasını dildə məhz işarələr yerinə yetirir. Yəni, sözlər, fonemlər, cümlələr... Onların birbirinə yapışib əlaqəli bir bütöv yaratmasına xidmət göstərən sement isə işarələrin arasındakı münasibətdən ibarətdir. Çünki bu münasibət olmasa, o zaman kərpic kərpicin üstündə dayanmaz, o zaman işarə başqa işarə ilə əlaqəyə girə bilməz, onunla bağlantı qura bilməz. Nəticədə bütöv yaranmaz.

Dilçilikdə sistemli əlaqələrin mövcudluğunu və işləkliyini sübut etmək üçün bəzən ünlü dilçilər müxtəlif dil “oyunlarından” istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, “oyun” anlayışı çox geniş mahiyyətə malikdir. Hətta müasir dünyamızın cəsarətlə ən məşhur deyə biləcəyimiz filosofu **Martin Haydegger** insan həyatını onun sonsuz qaranlıq boşluqla (kainatla – bəlkə elə Allahın özü ilə?!) oyunu adlandırır. Adi anlamda oyun hər hansı bir qəlizliyin sadəliyə gətirilmə yolu kimi də qiymətləndirilə bilər. Əgər biz öz mürəkkəb fikrimizi başqalarına aydın etmək üçün həyatdan alınmış misala müraciət ediriksə, bu artıq oyundur. Hər bir elmin öz daxili oyunları, yəqin ki, var. Dilçilikdə də müxtəlif oyun-bənzətmələr bizi bir sıra dil məsələlərinin dərinədən anlaşılmasına gətirib çıxarmaq məqsədi güdür.

Təfəkkürümüz və ətraf dünya. Bunların arasında isə – Söz. Ətraf dünyanı onun bütün çalarları, işarələri ilə bir yerdə, necə deyərlər, yüzdə yüz adlandırmaq cəhdi. Əlbəttə ki, təfəkkür müstəvi-

sində söhbət yalnız adlardan, dünya müstəvisində isə yalnız əşyalardan, cisimlərdən getmir. Söhbət həm də dünya müstəvisində baş verən, davam edən proseslərdən gedir. Onlar da təfəkkürümüzdə iz buraxır, onlar da təfəkkürümüzə köçür, onları da biz adlandırırıq. Əslində, **prosesin də adı var, bu – cümlədir**. Həm söz, həm cümlə vasitəsi ilə təfəkkürümüz dünya və onun ən müxtəlif çalarlarını, proseslərini və əşyalarını öz-özü üçün (nəhayət etibarilə, bizim üçün) adlandırmağa cəhd edir. Adlandırma vasitəsilə onlara hökmran olmağa çalışır, çünki **adlandırınsa, artıq dərk etdin** deməkdir. Dərk etdinsə, deməli, dərk etdiyinin ağasısan. Dərk etməyə nə qədər isə adlandıra bilmirsən və s. və i.a.

Real həyat – təfəkkürümüzdə onun əksi –

Söz vasitəsilə təcəssümü! Söz bu iki nəhəng prosesi – bizdən kənardakı və bizim içimizdəki prosesi olduğu kimi, “yüzdə yüz” əks etdirmir və bu da onun mövcud imkanları baxımından təbiidir. Söz olduğu kimi əks etdirmirsə, deməli, Söz bir qədər əvvəl dediyimiz kimi təhrif edir. “Olmuş” təhrif olunursa, “olmuş” həqiqət deyilsə, o zaman

“olmuş” **Aristotelin** “ ya... ya da” məntiqindən çıxış etsək, bəlkə yalandır?! Nəhayət, əgər bu, belədirsə, Söz yalan deyil də, nədir?!

Gördüyümüz kimi, Füzuli şair sözünə yalan deyirsə, əslində, bununla onun Söz və təfəkkür, Söz və ətraf mühit əlaqələrinə də münasibətini üzə çıxarmaq mümkündür. Şair sözünə yalan kimi baxan ölməz şair, ümumiyyətlə, Sözə yalan (**təhrif**) kimi baxır və “Füzuli filosof şairdir” deyib yüz cür cəfəngiyyat danışanlar ilk növbədə onun bu cür deyimlərini anlayıb təhlil etməlidirlər.

*M*ənə elə gəlir ki, hər bir sənətkar yazmağa başlarkən bilərəkdən və ya qeyri-şüuri, beyninin hansısa qatında qarşısına aydın bədii-estetik vəzifə (və yaxud – vəzifələr) qoyur. Bu vəzifə bir az da pretenziyaya (iddiaya) oxşayır. İddia isə üslubi məqamlarla, poetik axtarışlarla, ideoloji-konseptual dünyagörüşü ilə bağlı ola bilər. “Öz içində” yazıcı əvvəlcədən hər şeyi apaydın şəkildə görür və əsər yazılmamışdan qabaq bu harmoniya onun qəlbində özünə yer tutur. Qarşıya qoyulan məqsədə – ali və

böyük məqsədə də o qalır ki, ancaq ona doğru gələn sənətkarı gözləsin.

Harmoniyanı içindən buraxanda, yəni, əsər yazılıb işıq üzü görəndən sonra isə artıq bəlli olur ki, müəllif reallıqda nəyə nail və, əslində, qadir olub. İlk öncə müəllifin özü qarşısına qoyduğu məqsədin böyüklüyünü, eyni zamanda, o məqsədə yetişmək cəhdinin ölçüsünü və dərəcəsini hiss edir. Əlbəttə ki, əsər də bütöv bir Sözdür və o Söz müəlliflə təhrif olunmuş (amma nə dərəcədə?) dünya arasında bir səddə çevrilir. Folknerin qarşısına qoyduğu məqsəd böyük məqsəd idi, o məqsədə yüzdə yüz yetişmək (üst-üstə düşməyən Məqsəd və ona çatma iddiası!) mümkün olmamışdı. Bu idi ən gözəl və ən böyük məğlubiyyət! Beləliklə, Folkner də Tütçevin, Füzulinin cərgəsinə qoşulur. Möhtəşəm “yalançılar” cərgəsinə.

Kibrit çöpü ilə qızına bilən şair, qarışqa minib Göyazənin atəklərinə çaparaq gedən şairin gəlib yanında durur və Dneprin ortasına qədər zorcüç uçub çatan tək-tük quşlara hər üçü məyus-məyus baxırlar.

Bədii yalanların dərinliyini artırmaq və miqyasını genişləndirmək də mümkündür. Amma əgər məxəzi, yəni başlanğıcı xatırladıqca, deməliyəm ki, məncə, hər şey çox xırda bir detaldan başlayır. Bu xırda detal yalanın istehsal prosesinin məhək daşındır. Bəli, elədir ki, var. Bu, “**kimi**” qoşmasıdır. Məhz “kimi” olan yerdən yalan ayaq tutub yeriməyə başlayır, “kimi”nin özü isə onun əl ağacına dönür.

Tufan kimi, boran kimi, dəniz kimi, günəş kimi və nə bilim daha nə... kimi vurub-yıxan şairlər, əslində, bu şəkildə, bu istiqamətdə yalan ilə birlikdə bədiiilik müstəvisindən ictimai müstəviyə doğru yol aldıklarının fərqi də deyillər?!

Bu gün dünyanın çox inkişaf etmiş dillərindən biri ilə bağlı qəribə bir məqamla rastlaşırıq. Əslən flektiv dil olan ingilis dili sürətlə **kök dillər tipinə** yaxınlaşmaqdadır. İngilis dilində başqa flektiv dillərdə (məsələn, rus dilində) olan kimi rəng-rəng hal şəkilçiləri yoxdur. Və bu dildə mənanın dürüst çatdırılması çin dilində olan kimi dəyişməz söz sırası ilə həyata keçirilir. Buyur, bu da dil probleminin yeni bir dərk istiqaməti. “Nə üçün belədir?”

sualı ətrafında düşünməyə dəyər. İngilis və çin dillərindəki bu yaxınlıq bizə nə deyir?! Bu, artıq professional dilçilik məsələsidir və başqa bir “mövzudur”.

Bəzən öz doğma dilində danışa bilməyən və yaxud yaxşı danışa bilməyən bir adam özünə bəraət qazandırmaq üçün belə bir bəhanə gətirir: “Mən başqa dildə düşünürəm”.

Çox zaman bu “başqa” dil deyərkən müasir zamanda yaxın keçmişimizdəki təbii dil şəraitilə bağlı olaraq **rus dili** nəzərdə tutulur. “Mən rus dilində düşünüb Azərbaycan dilində danışırım. Doğma dilimi zəif bilməyim bununla bağlıdır”. Bəhanədirmi? Bəhanədir.

Rus dilində düşünüb Azərbaycan dilində danışmaq, ümumiyyətlə, mümkün olan bir işdirmi? Yox, Əziz Oxucu, bu mümkün olan iş deyil!

Bir dildə “düşünüb” başqa bir dildə danışmaq mümkün deyil!

Biz, əslində, ümuminsan dilində, yəni məntiq dilində düşünüb Azərbaycan dilində danışırıq.

Doğma dili zəif bilməyin isə bəhanəsi yox, səbəbi olmalıdır. Səbəb isə bir deyil: doğma dildə mütaliənin və ünsiyyətin zəifliyi, həvəsin və məcburiyyətin yoxluğu, genetik biganəlik və s. və i.ə.

Dil insanlara yüksək ilahi qüvvə tərəfindən bir ərməğan kimi verilib, yoxsa insanlar yarandıqları gündən onu öz bioloji orqanizmlərindən zaman-zaman “çıxarıb” yaradıblar? Amma, bəlkə dili əmək yaradıb? Bəlkə o, əmək prosesində formalaşmağa başlayıb?! Ya bəlkə dil heç bir əmək sərf etmədən hansısa müqavilə əsasında meydana çıxıb?! İnsanlar əşyaları adlandırmaq üçün bəlkə öncədən bir-birilə razılaşma əldə etməli olublar?!

Dilin mənşəyi problemi təbii olaraq müasir dilçiliyi bu və bu kimi sualların cavabını axtarmağa vadar edir. Və hər axtarılan sualın üzərində qədim Misir fironunun müdhiş və möhtəşəm kölgəsini görməmək mümkün deyil.

Hələ XX əsrin əvvəllərində fransız mənşəli görkəmli İsveçrə dilçisi F.de Sössür deyirdi ki, latın

dilinin öldüyü gecəni və fransız dilinin doğulduğu səhəri müəyyənləşdirmək cəhdi düzgün olmaz. Axşam latınca **“serō”** (“gecən xeyrə qalsın”) deyib, səhər yuxudan ayılarkən fransızca **“bonjour”** (“sabahın xeyir”) deyə bilməzsən. Bu cür sürətli metamorfozalar reallıqda baş vermir. Həm də ki, Sössür bu sözləri konkret dillər üçün deyirdi; bu isə az əhəmiyyətli deyil.

Əgər biz **“Nə zaman”** sual əvəzliyini **“necə”** sual əvəzliyi ilə dəyişsək, belə bir əvəzetməni problemin kəmiyyət göstəricisinin **“əsəratindən”** xilas olub keyfiyyət göstəricisinin **“təəbəliyinə”** keçməsi kimi dəyərləndirə bilərik.

Deməli, Əziz Oxucu, əslində, **“dil nə zaman (hansı gün) yarandı və ya doğuldu?”** sualındansa, **“dil necə yarandı, necə doğuldu?”** sualı bizim üçün (və dilçilik üçün) daha vacib, daha faydalı və daha əhəmiyyətli görünməlidir.

Biz, əslində, təkcə danışığ səsləri ilə deyil, təkcə yazı ilə deyil, öz hərəkətlərimizlə, göz-qaşı-

mızla, müxtəlif bədən üzvlərimizin müxtəlif pozaları ilə və, nəhayət, müxtəlif işarələr vasitəsi ilə də xəbər ötürmə imkanına maliklik. Lal-karların bir-birilə “söhbət”lərini xatırlayırsınızmı?! Bəli, təxminən bu cür! Hələ bundan başqa müasir həyatımızın ən vacib atributu – dilin (səsin) gedib çıxma bilmədiyi yerə də xəbər gedib çatmalıdır və gedib çatır da.

Ən maraqlı fikirlərdən biri budur. Sokrata görə qədim zamanlarda adamların dili ilə Allahların dili bir-birindən fərqlənirmiş. **Ali dil** və **adi dil** kimi adlandırıla bilən bu dillər eyni məkan və zaman daxilində işlənir. Əlamətdardır ki, bu yanaşma XX əsrin ən qəribə dilçilərindən birinin ən qəribə nəzəriyyəsindən vurub yenidən üzə çıxır. **Akademik Marrın “yeni dilçilik nəzəriyyəsində”** dilin əmələ gəlməsinin bir forması da bundan ibarət idi ki, ilkin mərhələdə şamanların (kahinlərin, maqların, ozanların...) dili ilə adi adamların dili bir-birindən hətta mənşəcə fərqlənir. Əgər birincilər artıq səsli dilə malik idilərsə, başqa sözlə, səsli dil ancaq onların “inhisarı” idisə, adilər ancaq əl işarələri vasitəsilə “danışırıdılar”. Akademik Marrın bu müddəası çox asanlıqla Sokratın bir qədər əvvəl qeyd

etdiyimiz “allahların dili ilə adi adamların dili arasında fərq var” müddəası ilə səsləşir. Sokrat bu fərqlənmə məqamını qeyd edərkən Homerin poemalarına istinad edirdi. Bu hal, əslində, sinonimliyin meydana gəlməsi üçün real dil şəraiti yaradan baza kimi də maraqlıdır. Belə ki, hələ Homerdə, Sokratın dediyi kimi, Allahlar və adamlar eyni əşyanı başqa-başqa şəkildə adlandıra bilirlər.

Doğrudan da dilin mənşəyi varmı? Bir qədər yuxarıda biz buna kateqorik şəkildə “yoxdur!” cavabını verdik. Sonra da qeyd elədik ki, əslində, problemin qoyuluşu dilin *necə* yaranması məsələsi ətrafında fırlanmalıdır. Özü də hər hansı dilin yox, *insan dilinin!!* Böyük hərflə yazılan *Dilin*. Bəli, hər hansı konkret dilin mənşəyini Psammetix kimi müəyyənləşdirmək cəhdi göydəki ulduzların sayını öyrənilə bilmək ehtirası qədər əbəs və bihudə bir zəhmətdir. Əsl **Sizif zəhmətidir**.

Qeyd etmək vacibdir ki, *Dilin* mənşəyi ilə bağlı mübahisələr təkcə dilçiliyin problemi deyil.

Bir sıra başqa elmlərdə də, xüsusilə, fəlsəfə, psixologiya və dinşünaslıqda bu problem, onun möhtəşəmliyi bütün boy-buxunu ilə görünməkdədir.

Dilin mənşəcə ilahi quvvəyə aidliyi ideyası bir çox filosoflar və alimlər tərəfindən özü də zaman-zaman irəli sürülüb müdafiə edildi. **Platon** (e.ə. IV əsr), **Kenterberili Anselm** (XI-XII əsrlər), **M.Herder** (XVIII əsr), **G.Lessinq** (XVIII əsr) və bir sıra başqa görkəmli mütəfəkkirlər məhz bu ideyanın müdafiəçiləri idilər. Bunlar əsl filosoflar və hətta dəqiq elmlərin nümayəndələri idilər. Amma onlar tək qalmadılar. XIX əsrin ən böyük dilçilərinin də çoxu bu ideyaya tərəfdar çıxdı. Onların içində ən parlaq sima nəzəri dilçiliyin banisi **Vilhelm fon Humboldt** idi. Humboldta görə, onun ən maraqlı fikirlərindən biri belə idi ki, dil “anidən və qəflətən” yaranmışdır. O, başqa cür yarana da bilməz.

Doğrudan da, Dili və dilləri “sıfır” nöqtəsindən öz inkişafına başlayan bir sistem kimi düşün-

mək, təkamül prosesini belə bir sistemə şamil eləmək mümkün deyil. “Qəflətən və anidən” yaranmış hər bir nəsnə ancaq və ancaq Allahın hökmü ilə ola bilər. “Artıq hazır bir sistemi bu şəkildə insanlara bəxş edən Xaliq, əslində, onun sonrakı təkamülünü insanların öhdəsinə buraxmışdır”, deyə düşünsək, o zaman xalqların inkişafı ilə dillərin inkişafı arasında uyğunluğu da asanlıqla izləmək mümkün olar.

Öz qəribə və “arxeoloji” qat baxımdan çox-qatlı cümləmizə dönək: “Platon, deyəsən, xəstələnmişdi”.

Cümlənin əməlli-başlı cazibəsi olarmış. Qat dalınca qatı açılır. Hələ mən bu cümlənin əzab, niskil, peşmançılıq qatlarını demirəm. Sehirdimi – sehirdi! Müəmmadımı – müəmmadı!

Düşünsək ki, bu açılan qatlar heç də bütün cümlələrdə olmur, ola bilməz, onlar xüsusi seçilmişlərə aiddirlər – səhv edərik. Deməliyik ki, bütün cümlələr öz içində zahirdə görünməyən dərinliklər gizlədir. **Zahir və batin!** Bu ancaq adamlarda olmur. Bu gün bu ikili qarşılaşdırma – cümlənin zahir və batini (**dərindəki və üzdəki quruluşlar** adı

ilə) çox ciddi tədqiqlər vasitəsilə dilçilikdə araşdırılır, aydınlaşdırılır. Başqa elmlər və sahələrdə də olan kimi.

Orta əsrlərin sonunda (təxm. 1285-1349)

V.Okkam adlı bir filosof, necə deyərlər, yazıb-yaradırdı. Vilyam Okkam **Fransisk ordeninə** mənsub bir rahib idi. Onun öz dövrü üçün çox maraqlı fəlsəfi görüşləri vardı. Okkamın görüşlərinə belə bir metodoloji kvintessensiya xas idi. O deyirdi: ehtiyac olmadan sübutların sayını çoxaltmağa lüzum yoxdur. Və yaxud başqa sözlə, bu fikir belə təqdim olunabilir: “Ən kəskin bir şəkildə əgər ehtiyac duyulmursa, yeni mahiyyətləri tədqiqə cəlb etmək gərəksizdir”. Görkəmli alim və təvazökar insan Azad Mirzəcanzadənin təbiri ilə desəm: deyə bildimmi, Əziz Oxucu?! Əgər bilmədimsə, bir qədər də loru dildə deyirəm: “bu belə olar” fikrini çatdırdınsa, daha uzatma. Az sözlə deyilə biləni çox sözlə demə.

Bu bir qənaət prinsipidir desək, səhv etmərik. Artıq olan heç nəyə (əlavə heç bir sübuta!) Okkama görə ehtiyac yoxdur və o, tədqiqatda yer almamalıdır. Artıq olan hər şey kəsilib atılmalıdır. Ülgüc

kimi kəsilməlidir. Ülgüc! Buradan da Okkamdan sonra onun tədqiq və tərif etdiyi prinsip belə bir ad aldı: **Okkam ülgücü!**

Bu kanalı **informasiya kanalı** adlandırırlar. İnformasiya nəzəriyyəçiləri onun əhəmiyyətini son dərəcə yüksək qiymətləndirirlər. Özü də ən vacib odur ki, kanaldakı məlumat ancaq məlumat deyil. Bu məlumat onu qəbul edən üçün iki hissədə özünü təqdim edir: yeni məlumat və köhnə məlumat kimi. Daha doğrusu, informasiya kanalındakı hər hansı bir məlumatın yeni və köhnə hissələri olur. Yeni hissənin adı informasiyadır. Kanalda informasiyadan əlavə (köhnə məlumat) nə varsa, onu baza kimi, yəni, informasiyanın (təmiz yeni biliyin) qəbul edilməsinin fundamenti kimi qeyd etmək olar.

Bir cümlə daxilindəki yeni və köhnə məlumat müəyyən “süsləmələrlə”, başqa sözlə desək, üslubi bəzəmələrlə müşayiət olunur. Daha çox bunlar köhnə məlumat hissəsində özünə yer alır. Bunları informasiya nəzəriyyəçiləri “küylər” adlandırırlar. “Küylər” yeni informasiyanın effektiv qəbulunu ləngidə bilər, əngəlləyər və s. və i.ə. “Küyləri” cümlə-

dən çıx, yerində skelet, informasiyanın canı, kvintessensiyası qalacaq, “sıxılmış xəbər” – əslində, bu hala başqa əlavə küylərin də xaric edilməsi nəticəsində böyük-böyük əsərləri də gətirib çıxarmaq olar. Bu məqamda “**küy**” metaforası diqqəti xüsusi cəlb edir.

Deməli, **informasiya + küylər = məlumat!!**
Okkam ülgücü ilə küyləri kəs və at, yerdə qalan hissə təmiz yeni xəbər (informasiya) olacaq.

Muxtar Hüseynzadə mübtədani inadçılıqla cümlənin baş üzvü saymayan **Əbdüləzəl Dəmirçizadəyə** (“xəbər” onun üçün əsl baş üzv idi) Səməd Vurğunun dövrün dəbinə uyğun gələn məşhur misraları ilə cavab verirdi:

*Hər sadə, mürəkkəb cümləmizin də
Əzəl mübtədası partiyamızdır.*

Dəmirçizadənin adı Əbdüləzəl idi. Dostları onu Əzəl çağırırdı. Muxtar müəllim bu misradakı “əzəl” sözündən sonra şifahi şəkildə “vergül qoyub” onu xitab kimi ayırırdı və partiyanın hakimi-

mütləqliyinə işarə edərək zarafatla bu sahələri inkişaf etdirə-etdirə belə deyirdi: “İndi mübtədani baş üzv sayma görüm, necə saymayacaqsan?!”

M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə...

Hər biri bir sahənin başında durdu. M.Şirəliyev dialektoloji məktəb, M.Hüseynzadə müasir dil məktəbi, Ə.Dəmirçizadə dil tarixi və üslubiyyat məktəbini yaratdı. Onların yetişdirdikləri tələbələr də – gələcək görkəmli Azərbaycan dilçiləri dilçilikdə öz oyunlarını oynamağa çalışdılar.

Bu oyunun ən dərin və ən adi qatıdır. Daha sonrakı qat da var. Orada yüksək fantaziya sahibləri uçurlar. **F.de Sossürün “Ümumi dilçilik kursu”** adlı klassik nəzəri əsərində dillə bağlı bənzətmələr belə oyunun ən gözəl nümunələridir. Dil tarixi və sinxron dilçiliklərin fərqi, dil işarələrinin mahiyyətini şahmatla, dil ilə nitqin fərqi isə musiqi partiturası və onun ifası ilə müqayisə etmək bizə bu mahiyyətləri daha dolğun şəkildə mənimsəməyə kömək etmədimi?!

*A*ktual üzlənmənin mümkünlüyü, cümlənin reallıqla birbaşa əlaqəsi, onun bir canlı kimi yaşaması dil oyununu daha da görümlü etdi. Və

bunun fonunda qrammatik üzvlənmə həqiqətən pataloqanatomun yardığı bir “meyit” kimi üzə çıxdı. **Metaforalar** öz-özlüyündə oyun əlaməti deyilmi? Başqa elm sahəsindən, şəxsən mənim heyran olduğum başqa bir metafora. Böyük cisimlər fizikasında **“qara dəşiklər”** kainatdakı şox mürəkkəb bir reallığın (bəlkə də fantaziyanın) adıdır. “Qara dəşikdə” zaman yoxdur. Onun adını fiziklər **“hadisələrin üfütü”** (!!) qoyublar. Oyundumu? Oyundu! Gözəldimi? Gözəldi!

Yeni yaranan, özü də müxtəlif elmlərin qovşağında yaranan **riyazi dilçilik, sosiolinqvistika, paralingvistika, linqvopoetika, neokuboaçılıq** və s. özləri ilə müəyyən boşluqları doldurdular və, eyni zamanda, başqa problemlərin qoyuluşunu da gətirdilər. Bu isə yeni istiqamətlər, yeni baxış bucaqları, yeni tərəddüd və şübhələr, yeni inanclardır. Yeni adalardır. Amma... Hamısı bir yerdə yenə də oyundur.

Bəli, biz çəkinmədən bir daha deyirik: dilçilik bir oyundur. Bütün digər elmlər də həmçinin. Bundan utanmaq və ya qorxmaq lazım deyil. Çünki, əslində, dörd ətrafımız başdaş-başa oyun deyilmi,

Əziz Oxucu?! Onun üçün də fikir eləməyə dəyməz. Yadındamı, **M.Haydeggerin** sözləri?! Yada salaq. Böyük alman mütəfəkkiri M.Haydegger idi, deyirdi: **həyat insanın sonsuz qaranlıq boşluqla oyunudur...** Vəssalam!

Sadə cümlə özü də, müəyyən mənada, mürəkkəb quruluşdur. Və sintaksisi bu şəkildə sadə sintaksis və mürəkkəb sintaksis deyə iki hissəyə bölmək, sadə sintaksisə, ümumiyyətlə, cümləyə qədərki vahidlərin daxilindəki elementlər birliyi kimi yaxınlaşmağın özü də faydalı və aktual görünür. Bu işıqdan yanaşsaq, mürəkkəb sintaksisə aid vahidlərin bir-biri ilə müəyyən mənada “izomorfizm”də olduğu da aydınlaşa bilər və mürəkkəb sintaktik vahidlər təbii şəkildə sintaktik səviyyənin iyerarxik quruluşunda özlərinə məxsus və özlərinə layiq yüksək yerlərini tutar. Çünki onların hər biri nitq fəaliyyətində həm müstəqil, həm də bir-biri ilə bağlı şəkildə iştirak edirlər.

Eyni zamanda sadə cümlənin təkamülü dedikdə heç də ədəbi dildəki sadə cümlənin inkişafını nəzərdə tutmur. Təəssüf ki, bəzən dil tarixi

ilə ədəbi dil tarixini qarışdırır və ədəbi dil mütəxəssisini dil tarixi mütəxəssisi kimi qəbul edirlər. Bu, tamamilə yanlış bir yanaşmadır və dil ilə nitq qarşılaşdırılmasının ilkin prinsiplərinin yumşaq desək, unudulması nəticəsində özünü göstərir.

Sadə cümlənin təkamülü dedikdə bu prosesi izləmək üçün ədəbi dil materiallarından daha qədim bir dövrə atılan fərziyyələr və ehtimallar hesabına yaradılan nəzəri, abstrakt körpü nəzərdə tutulur.

Cümlənin monopredikativ quruluşa malik olması ideyası öz-özlüyündə bu monopredikativlikdən əvvəl polipredikativ bir quruluşun olmasına olan gümandır. Sonrakı inkişaf zamanı polipredikativliyin zəifləməsi və bunun ardınca kvazipredikasiyanın meydana çıxması, nəhayətdə, sonda, yəni, ədəbi dil tarixinin başlanğıcında bir güclü monopredikativ nöqtənin qalması müşahidə olunur. Ən qədim dil abidələrinə sadə cümlə quruluşu bu şəkildə gəlib çıxmışdır.

Hansı quruluş hansından yaranıb, sadə quruluş mürəkkəb quruluşa keçib, yoxsa mürəkkəb qu-

ruluş sadələşməyə başlayıb? Bu suallara cavab vermək çox çətindir. Hər iki təkamül prosesinin xeyrinə məntiqi dəlillər tapmaq olar. Amma sistemin bütövlüyü nəminə, qeyd etmək lazımdır ki, bütün atomar sintaktik vahidlər, «bütün yuxarı qalxan» sintaksislər, “aşağıdan yuxarı gedən vahidlər” tədqiqatı, yəqin ki, bir vaxt gələcək, öz yerini “yuxarıdan aşağı gələn vahidlər”ə, onları öyrənən üsullara verəcək. İlkin səs siqnallarından tutmuş dəqiq, cilalanmış sintaktik vahidlərə qədər gələn bir təkamül yolu hansı mərhələlərdən keçmişdir, hansı prinsiplərə, hansı faktorlara əsaslanaraq cilalanmışdır? Bu suallar Azərbaycan dilinin nəzəri sintaksisinin, ümumiyyətlə, nəzəri dilçiliyin təəssüf ki, hələlik ortaya qoymadığı suallardır və inanmaq istərdik ki, bu kitabda öz əksini tapan məsələlər, onların həlli yolları bu sualların da cavablarını yaxınlaşdırmağa imkan verəcək.

Bizim fikrimizcə, cümlənin bilavasitə səciyyəsinə döənən predika-tivlik, yəni, modallıq, zaman və şəxs ideyaları vasitəsilə reallaşan bu qrammatik-kommunikativ hadisə, eyni zamanda, sırf formal

səviyyədə feli və ya ismi formanın mübtədə ilə onlar üçün ümumi subyekt ideyasının təmsilçisi olan şəxs əlamətində birləşməsindən yaranır. Bu hal isə hökmən təkrar momentini ortaya çıxarır. Təkrar momentinin mahiyyəti bu halda özünü onda göstərir ki, ilkin mövqedəki subyekt ideyasının təmsilçisi olan mübtədə son mövqedə feli xəbərdəki və ya ismi xəbərdəki şəxs sonluğunun varlığı ilə təkrara uğrayır, beləliklə də, müəyyən mənada sistemi (bizim halda cümlə sistemini) qapayır.

Təkrar momentinin birinci komponenti, başqa sözlə desək, subyekt ideyası ikinci komponentin şəxs sonluğu (əlaməti, şəkilçisi) olur. Bu hal türk dillərində çox aydın şəkildə öz qrammatik təzahürünü tapmışdır. Feli xəbərli və ismi xəbərli cümlələrdə sintaktik qapanma yalnız və yalnız ilkin mövqeni «yadasalma» nəticəsində baş verir və belə sintaktik qapanmanın baş verməsi cümlənin ortaya çıxmasını şərtləndirir. Sintaktik qapanmaya gətirib çıxaran təkrarlıq momentinin quruluşu türk dillərində, o cümlədən və ələlxüsus, Azərbaycan dilində cümlə quruluşunun çərçivəli səciyyəsiindən danışmaq imkanı verir.

Mətdə söz ardıcılığının istənilən kəsiyini o şərtlə cümlə saymaq olar ki, orada təkrarın ikinci

elementi – şəxs sonluğu meydana çıxıb diqqəti təkrarın birinci elementinə – subyekt ideyasının leksik ifadəsinə qaytarsın və beləliklə, müəyyən söz ardıcılığında qapalılıq, başqa şəkildə desək, çərçivəlilik baş tutsun.

Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə, əslində, monopredikativ struktur-semantik birlik kimi çıxış edir, yəni, burada söhbət hər hansı predikativlikdən deyil, formalaşmış vahid predikativlikdən gedir. Buna görə də bu sahədə qarşıya çıxan problemlərdən biri cümlənin monopredikativ quruluşunun təkamülünü izləmək zərurəti olur. Çünki aydındır ki, hər hansı qrammatik kompleksin (bizim tədqiqdə – cümlənin) hərtərəfli tarixi inkişafının analizi onun həm də müasir “davranışının”, işləmə məqamının dərk edilməsinə çox böyük köməklik göstərir. Belə bir analiz eyni zamanda cümlənin tekstdaxili funksional-struktur rolunun müəyyənləşdirilməsi zərurətindən yaranır.

Müasir monopredikativ quruluş öz dərin qatında (tarixi keçmiş mərhələsində) bir neçə kvazipredikativ (zəifpredikativ) nöqtəyə malik olmuş və

daha sonra bu nöqtələrin bir quruluş boyu səpələnmiş variantından inkişafa başlamışdır.

Sadə cümlə quruluşundakı bu kvazipredikativ nöqtələrin struktur-semantik, funksional öyrənilməsi göstərir ki, onların özləri də daha qədim bir quruluşun inkişafının nəticəsidirlər. Daha qədim quruluş isə tam predikativ mövqeləri olan, amma bütöv quruluştur. Beləliklə, tam predikativ nöqtələrə malik quruluştan kvazipredikativ nöqtələrə malik quruluşa, oradan da monopredikativliyə – bu yol Azərbaycan dilində indi sadə cümlə kimi tanıdığınız dil vahidinin keçdiyi mürəkkəb inkişaf yoludur.

Bütün bunlardan çıxış edərək cümlənin predikativ quruluşunun inkişafında üç əsas mərhələ müəyyənləşdirmək mümkün olur:

1) cümlə quruluşunda güclü, daha dəqiq desək, eynigüclü predikativ nöqtələrlə səciyyələnən ilkin mərhələ;

2) birindən başqa digər predikativ nöqtələrin zəifləməsilə, gücünü itirməsilə kvazipredikasiya ilə bağlı, perspektivdə vahid predikativ mərkəz təməyülünü hazırlayan eliminasiya prosesinin başladığı orta mərhələ;

3) vahid, güclü predikativ nöqtənin formalaşdığı eliminasiya prosesinin başa çatdığı son mərhələ.

Cümlə quruluşunun inkişafı insanın ətraf mühiti dərk eləməyi ilə, əşya və predmetləri ayırmağa başladığı, hadisələrdən baş çıxarmağa başladığı bir vaxtla üst-üstə düşür. İlkin mətnin içindən cümlənin inkişafı onun əsas dayaq nöqtələrinin – ad və felin seçilməsi və formalaşması ilə şərtlənir. Məhz bu iki əsas dayaq nöqtələrindən sonra o biri cümlə üzvlərinin də formalaşması başlayır. Dil anlayışlarının sinkretik şəkildə mövcüd olduğu ilkin mətndən üzvlənməyə keçid isə belə baş verə bilər. Görünür, qədim insanın şüurundakı və dünyaduyumundakı inkişafın qəfil və kəskin sıçrayışı nəticəsində o, yəni, qədim insan əvvəlcə özünü içində olduğu təbiətdən ayırır, daha sonra diqqətini onu əhatə edən ətraf mühitin üzərində cəmləyir, hadisə və situasiyaları, əşya və predmetləri bir-birindən ayırır, seçir, ümumiləşdirir və adlandırır, nəhayət, öz dil şüurunda təzəcə dərk etməyə başladığı anlayışları birləşdirməyə, aralarında əlaqə yaratmağa başlayır.

Qeyd etmək vacibdir ki, sintaktik kontinium cümlə üzvlərinə ayrıldıqca və hər bir üzv bu ümumi

sinkretik kontiniumdan sanki sıyrılıb çıxdıqca, öz-özünü “tanımağa” başladıqca, eyni zamanda, ona bu ümumilikdən, ilkin mətndən xas olan predikativlik dərəcəsinin də müəyyən həddini özü ilə üzvlənmiş hala – orta mərhələyə gətirir. Cümlənin hər bir üzvlənmiş elementinin predikativlik dərəcəsi müxtəlif olur. Belə bir vəziyyətin mümkünlüyünə və onun müasir şəraitdəki reliktlərinin mövcudluğuna hələ A.A.Potebnya işarə edirdi. A.A.Potebnyaya görə cümlə elementlərinə müxtəlif dərəcədə predikativlik xasdır. Qeyd edək ki, bu müddəanı dil tarixi baxımından, dəqiq desək, feli sifət və feli bağlamalarda tarixən predikativliyin olması baxımından təkcə A.A.Potebnya yox, onun ardıcılırları D.N.Ovsyaniko-Kulikovski və A.A.Şaxmatov da irəli sürüb müdafiə etmişdir.

Dastanın “Giriş” hissəsindəki ilk cümləyə diqqət edək: “Rəsul əleyhüssəlam dövrünə yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata **derlər** bir ər **qopdu**”.

Formal baxımdan bu cümlənin iki predikativ nöqtəsi vardır – bir nöqtə “derlər” elementi ilə, o biri nöqtə “qopdu” elementi ilə təmsil olunur.

Buna baxmayaraq, cümlənin quruluşunu bütövlükdə mürəkkəb cümlə kimi müəyyənləşdirmək mümkün deyil, çünki buradakı predikativ elementlərdən biri olan “derlər” orta mərhələyə xas predikativ element kimi digər predikativ element olan “qopdu”-dan xeyli zəifdir. Onların predikativlik dərəcəsi eyni deyil. “Derlər” elementi cümlədə formal ifadəsini qoruyub saxlayan kvazipredikativ element kimi çıxış edir.

Türk dillərində predikativ formanın cümlə sonundakı mövqeyini nəzərə alsaq, onun belə postpozisiyasını predikativliyə xidmət edən köhnə funksiyanı qoruma təmayülü kimi qiymətləndirmək olar. Köhnə funksiyanın qorunma təmayülü qismən təyin olunana prepozisiyada müşahidə olunur. Başqa sözlə, predikativ formalı element öz yeni (prepozitiv) mövqeyi ilə cümlənin adi üfiqi fəaliyyətində yeni, əlavə predikativ “zirvə” yaranmasına təkan verir.

Monopredikativ quruluşa keçid kəskin grammatik-semantik sıçrayışlarla baş vermir. Yəni, məzmunu uyğun formanın (və pozisiyanın) əldə edil-

məsi ümumi qrammatik sistemin qanunauyğun inkişafının, elementlərin cümlə tərkibində funksional-qrammatik əlaqələrinin təbii, spontan inkişafının nəticəsində baş verir. Xüsusi olaraq demək mümkündür ki, cümlə quruluşunun monopredikativ təkamülü felin şəxssiz formalarının formalaşması və inkişafı, eyni zamanda onların müəyyən pozisiyada möhkəmlənməsi və situasiya tərəfindən ayrılacağı mümkün olan intonativ predikatların müəyyənləşməsi ilə bağlıdır.

Bizə belə gəlir ki, felin təsriflənməyən formalarına tam predikativlikdən kvazipredikativliyə keçidin real məhsulu kimi baxılması bu formanın cümlənin ümumi kontekstindəki mövqe və funksiyalarının daha dəqiq və hərtərəfli açıqlanmasına gətirib çıxarır. Öz növbəsində, monopredikativ məhiyyət də, nəticədə, daha kəskin şəkildə üzə çıxır.

Onu da qeyd edək ki, çox zaman cümlənin müasir vəziyyəti quruluş baxımından tam şəkildə ifadə olunmuş "ideal" monopredikativlik nümayiş etdirmir. Bunu da təbii qəbul etmək lazımdır, çünki cümlənin hər sonrakı vəziyyətində, tarixilik buca-

ğından baxsaq, hər əvvəlki vəziyyətin müəyyən izləri qalmamış deyil. Monopredikativ cümlənin də quruluşunda bu baxımdan dondurulmuş relikt, polipredikativliyin və kvazipredikativliyin çox zaman dərinə gizlədilmiş əlamətlərini saxlayan elementlərə rast gəlmək mümkündür.

1. Formalaşmış monopredikativliyi müəyyən sintaktik kompleksin son inkişaf nöqtəsi kimi qəbul etmək olarmı?

2. Cümlədə monopredikativ quruluşun formalaşması ilə predikativliyin zəifləməsi (azalması) prosesini başa çatmış saymaq olarmı?

Bizə belə gəlir ki, bu sualların hər ikisinə mənfi cavab vermək lazımdır. Əgər çıxış nöqtəsi kimi predikativliyin Azərbaycan dilində cümlə quruluşunun əvvəlki mərhələlərində daha böyük rola malik olduğunu götürsək, o zaman Azərbaycan cümləsində predikasiya yüklü elementlərin get-gedə azaldığını və buna müvafiq ümumi predikativliyin zəifləməsi tendensiyasını nəzərə almalıyıq. Cümlə ayrı-ayrılıqda, izolə edilmiş şəkildə deyil, komponenti, üzvü olduğu kontekst daxilində işləndiyi üçün predikativliyin yoxalması prosesi də öz inkişafını davam etdirir. Bu yoxluq kontekstdən gələn müxtəlif köməkçi vasitələrlə kompensasiya edilir.

Monopredikativlik sadə və bir cümləni səciyələndirirsə, polipredikativ quruluş bir neçə, amma sintaktik baxımdan nəzarətdə saxlanan quruluşa malik olan, başqa sözlə, mətn yaradan bir neçə cümləyə aid olur. Mətn öz «nəzarət»ini həm qrammatik, həm leksik baxımdan həyata keçirir.

Mürəkkəb cümlə bu sırada mətn ilə monopredikativ cümlə arasında orta mövqe tutur və bu mənada onun quruluşuna müəyyən kvazipredikativ (keçid xarakterli) quruluş uyğun gəlir.

Beləliklə, bizə belə gəlir ki, cümlə konstituentləri probleminə ancaq sintaktik cümlə üzvlərinin seçilməsi baxımından deyil, həm də tərkib komponentlərin leksik-morfoloji bölüm dərinliyi baxımından yanaşmaq daha məqsədəuyğundur. Belə yanaşım dilin “son” sintaktik səviyyəsində müxtəlif dil qatlarının kəsişməsi, birgələşməsi nəticəsində baş tuta bilər. Başqa cür desək, cümlə konstituentlərinin müxtəlif səviyyə komponentlərindən əmələ gəlməsi təsəvvürü cümlənin semantik-struktur quruluşunda müxtəlif qnoseoloji (dərk etmə) aspektlərin mümkünlüyü ilə şərtlənir. Onu da qeyd edək ki, bundan heç də belə bir nəticə çıx-

mamalıdır ki, biz cümlənin sintaktik üzvlənməsinin əsas konstituyenti olan cümlə üzvünü unutmalıyıq. Cümlə üzvü öz “kommunikativ hazırlığı” ilə cümlənin o biri konstituyentləri arasından seçilir. O, biri konstituyentlərin isə fonunda yuxarıda dediyimiz kimi, cümlə üzvünün özünü, onun spesifikasını məhz seçiləndən, ayrıldıqdan sonra müqayisə üçün imkan yaranması nəticəsində daha kəskin, daha aydın təsvir etmək, öyrənmək mümkün olur.

Cümlənin ayrı-ayrı üzvlərinin yad çalarlardan təmizlənməsinə, xüsusiləşməsinə gətirən proseslər sonucda onların (cümlə üzvlərinin) cümlə tərkibində fərqli işlənməsinə, fərqli qrammatik dəyərə malik olmasına gətirib çıxarır. Ənənəvi qrammatikaların demək olar ki, bütün müəllifləri cümlə tərkibinin üzvlərinə görə iyerarxik bölgüsünü apararkən belə bölgünün açıq məntiqi əsasında xəbər verən baş və ikinci dərəcəli üzvlər arasında aparılmasını hökmən tətbiq edirlər. Bu cür formalaşmış bölgü iyerarxiyası özünü həm də linqvistik baxımdan doğruldur.

Biz burada sübut etməyə çalışacağıq ki, məntiqdən uzaqlaşb sırf dilçilik baxımından yanaşan

zaman tamamlığı da cümlənin nəinki kommunika-
tiv, həm də struktur biçimi üçün əvəzsiz kompo-
nent kimi ayırmaq mümkündür. Yəni, mübtəda və
xəbərlə yanaşı, bərabər hüquqla tamamlıq da cüm-
lənin baş üzvləri sırasına daxil edilə bilər.

Sintaktik müstəvidə də gördüyümüz kimi
“Okkam ülgücü” prinsipi işləyir. Amma burada biz
bu prinsipin “kəskin” variantına rast gəlirik, yəni,
cümlə daxilindəki leksik-qrammatik ünsürləri
“Okkam ülgücü”nün “biçib-doğraması” nəticəsində
sonda qalan iki mərkəz cümlənin informativ məra-
mını təcəssüm etməkdən çox uzaqdır sözlərini de-
məyə məhkumuq. Okkam ülgücü isə, məlum oldu-
ğu kimi, əsas informativ mərama ziyan gəlməyənə
qədər “işləyə” bilər.

*A*zərbaycan dili cümləsinin quruluşunda,
bizə belə gəlir ki, dominant, aparıcı baş üzv məhz
mübtədadır. Bu müddəanı sübut edən faktorlardan
ən vacibi odur ki, dilimizdə mübtəda obyektiv ola-

raq cümləni başlayır və bitirir. Başqa sözlə desək, mübtəda cümlənin həm leksik başlanğıcı, həm də morfoloji (morfoloji-fonetik) sonudur. Morfoloji son xəbərdəki şəxs sonluqlarında özünü göstərir. Bu cür başlanğıc və bu cür son cümlənin dilimizdə çərçivəli quruluşa malik olmasından xəbər verir. Məhz bu çərçivəli quruluş, yuxarıda deyildiyi kimi, mübtədanın cümlədəki müstəsna rolunu dolayısı ilə olsa da, təsbit edir.

Şahmat terminologiyasından istifadə etsək, belə demək mümkündür ki, cümlə quruluşunda xəbər ferz, mübtəda isə şahdır. Ferzin şahmat taxtasında tutduğu mövqe, ferzin dəyəri nədirsə, xəbərin də cümlədəki mövqeyi, təxminən, odur. Xəbər də ferz şahmatda olan kimi cümlənin normal funksiya yerinə yetirməsi üçün cümlənin struktur-semantik quruluşunun başa çatdırılmasında əvəzsiz komponentdir. Cümlənin demək olar ki, bütün dinamik gərginliyi məhz onun üzərində cəmləşir. Xəbər cümlənin müxtəlif üzvlərini çoxcəhətli, mürəkkəb semantik-qrammatik münasibətlərlə özünə cəlb edən bir mərkəzdir. Bütün bunların müqə-

bilində mübtəda ilk baxışda sanki statik, “ölgün” görünür, amma orası da var ki, cümlənin bütün sirr və tapmacaları məhz onun varlığında gizlənin.

Cümlənin baş üzvləri öz-özlüyündə müəyyən abstrakt və ya konkret anlayışlar ifadə edirlər. Bunun əksi olaraq təyin və zərflik kimi cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri özləri müəyyən anlayış ifadə etmirlər, amma onların cümlədəki funksiyaları o biri üzvlərin, yəni, baş üzvlərin daha dəqiq, geniş təsviri ilə bağlıdır. Bu ikinci dərəcəli üzvlər, əslində, işarələrin işarəsi kimi özünü göstərir. Məsələn, təyin predmetin əlamətinin, və yaxud ifadəçisinin əlamətini bildirir və belə olan zaman nə qrammatik planda, nə də semantik planda real predmetlə heç cür “qovuşa” bilmir, onların arasında həmişə predmetin ifadəçisi durur. Zərflik də eynilə təyin kimidir. Hərəkətlə onun arasında həmişə bu hərəkətin ifadəçisi olan feli xəbər durur.

Hərçənd ki, paralel komponentlər cümlə quruluşuna müəyyən mənada eynitiplilik, quruluq

gətirir, amma bu cümlələrin başqa quruluşlu cümlələrdən quruluşca daha az çevik olduğunu da iddia edə bilmərik. Həm quruluş, həm də, xüsusilə, semantik baxımdan paralel komponentli cümlələrin mətn daxilində özünü “aparması” digər cümlələrdən fərqlənmir. Müasir Azərbaycan dilində paralel komponentli cümlələr üslubi baxımdan müxtəlif variantlarda yarımçıq və elliptik formalarda, müxtəlif sıralanmada və nəhayət, müxtəlif quruluşlu sxemlərdə çıxış edə bilirlər.

Paralel komponentlər cümlə daxilində həm struktur baxımdan, həm semantik əlaqələrin mövcudluğu baxımından cümlənin həmcins üzvlərindən kəskin şəkildə fərqlənilirlər. Və qəribədir ki, onlar arasında bu fərq indiyədək geniş və birmənalı şəkildə nəzərdən keçirilməmişdir. Bəlkə də buna mane olan cəhət həm paralel komponentlərin, həm də cümlə üzvlərinin hər ikisinin, prinsip etibarilə, bir məqsədə – cümlənin kommunikativ tamlığının artırılmasına xidmət etmələridir. Məhz, bu tamlığın tələbatına görə bir həmcins üzv hətta genişlənib həmcins komponentin tərkibinə daxil ola bilər.

Belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, paralel komponentlərdəki ümumi üzv təkrar olunan xəbərlərdən ibarətdirsə, o zaman bu sintaktik kompleksi bütövlükdə vahid bütöv cümlə kimi qəbul etmək lazımdır. Amma əgər paralel komponentlərdəki xəbərlər müxtəlifdirsə, təkrar olunmursa, o zaman belə sintaktik konstruksiyanı ayrıca xəbərlə neçə paralel komponent varsa, o qədər cümləyə ayırmaq vacibdir. Bu məqamın, bizə belə gəlir ki, nəinki sintaktik baxımdan nəzəri əhəmiyyəti var, həmçinin onun çox vacib metodik və praktik əhəmiyyətini görməmək mümkün deyil. Belə ki, bu prinsipdən çıxış edilərsə, punktuasiya ilə bağlı bir çox məsələlərin daha dəqiq həllinə nail olmaq mümkün olar.

Beləliklə, aydın olur ki, paralel komponentlər və cümlənin həmcins üzvləri Azərbaycan dilinin sintaktik səviyyəsində bir-birindən prinsipial şəkildə fərqlənirlər. Təssüf ki, indiyə qədər dilçilər tərəfindən bu fərqi diqqət yetirilməmiş, tədqiqat ob-

yekti kimi ənənəvi olaraq yalnız cümlənin həmcins üzvləri öyrənilmişdir. Burada ümumi və bir sıra spesifik səciyyəvi cizgilərinə, əlamətlərinə diqqət yönəltdiyimiz paralel komponentlər özlərinin təsnifi, grammatik təşkili, tərkibi baxımından tam və geniş tədqiqini hələ gözləyir.

Ellipsis, yəni, cümlə üzvünün cümlədə buraxılması heç də o demək deyil ki, uyğun sintaktik pozisiyada – mövqedə o öz yerini tutmamışdır, buraxılmışdır, onu, belə deyək, “unutmuşlar”. Təbii ki, cümlənin buraxılmış üzvünün bərpası onun cümlə quruluşundakı mövqeyi vasitəsilə həyata keçirilə bilər və bu, mövqeni şərtləndirən böyük mətn və situasiyanın köməyi ilə üzə çıxır.

Bizə belə gəlir ki, cümlə üzvlərinin düzülüş səhmanını iki planda nəzərdən keçirmək olar. Birinci plan cümlə üzvlərinin **taktiki düzümünü** nəzərə alır, ikinci plan isə cümlənin **strateji düzümünü** nəzərə alır.

Cümlə üzvlərinin taktiki düzümü deyərkən həmən cümlə üzvlərinin ayrıca götürülmüş cümlənin tərkibində sıralanma qaydaları nəzərdə tutulur. Belə taktiki düzüm cümlə tərkibindəki bütün yer-dəyişməni ancaq və ancaq həmən cümlə quruluşunun tərkibinə aid məsələ hesab edir. Əksər halda bu cür dəyişmələr çox bəsit və lokal xarakter daşıyır, bəzən də onların mahiyyəti o biri düzüm, yəni, strateji düzümdəki dəyişikliklərin hazırlanması ilə bağlı olur.

Cümlə üzvlərinin strateji düzümü kimi ayırdığımız düzüm cümlə tərkibindəki söz sırasının dəyişməsinin həmin cümlənin harmonik və yumşaq şəkildə onun, əslində, tərkib hissəsi olduğu mürəkkəb sintaktik bütövün (mətnin) içinə daxil edilməsi ilə əlaqədardır. Mətn sintaksisi, əslində, müəyyən-ləşdirə bilir ki, bir cümlənin hər hansı üzvü və ya üzvləri başqa cümlənin bir üzvü və ya üzvləri ilə təmasa necə girə bilər, belə bir sintaktik təmas cümlə daxilində hansı dəyişmələri yaradır.

Azərbaycan dilində cümlə üzvlərinin bir-biri ilə əlaqəyə girib bağlanması, müəyyən dərəcədə,

söz sırasının müəyyənləşdirdiyi sintaktik mövqe vasitəsi ilə təsbit edilir. Başqa sözlə desək, sintaktik baxımdan sabit mövqe cümlə üzvlərinin bir-birilə bağlanması və bir-biri ilə sintaktik münasibətə girməsi üçün kifayət dərəcədə münbit zəmin yaradır. Cümlə üzvlərinin normal işləm məqamının həyata keçirilməsi üçün sintaktik genişlənmənin və sintaktik münasibətlərin bu iki əsas faktorunun – bir tərəfdən sintaktik mövqe, digər tərəfdən cümlə üzvlərinin bir-biri ilə əlaqəsinin dialektik münasibəti son dərəcə vacib məsələdir.

Aktual üzvlənməni bütün dillərdəki cümlə quruluşlarına tətbiq etmək imkanı ilə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dilin sintaktik tipindən asılı olaraq, bu üzvlənmənin reallaşması spesifik ola bilər. Bu spesifikliyi yaradan amillər sırasında söz düzümünün qanunauyğunluqlarını, köməkçi nitq hissələri arsenalının zənginliyini, cümlələr arasında əlaqə yaratma imkanlarının bolluğunu və s. göstərmək mümkündür.

Aktual və formal üzvlənmə arasındakı əlaqələr bir də ona görə heç bir şübhə doğurmur ki, hər

bir cümlə həm formal, həm də semantik baxımdan formalaşarkən qarşısına bir aydın məqsəd qoyur – bütövlükdə kommunikativ prosesin əvəzəlməz elementi olmaq məqsədini. Cümlənin məhz kommunikativ aspekti cümlə “epopeyasının” daha vacib və son səviyyəsidir. Və təbii ki, nə formal, nə də semantik aspektlər ayrı-ayrılıqda bu kommunikativ aspekti tam şəkildə əvəz edə bilməz. Digər tərəfdən, konkret tədqiqat zamanı üstünlüyü bu aspektlərdən hər hansı birinə – formal, yaxud semantik aspektə vermək də qeyri-mümkündür. Belə ki, hər hansı aspektdəki daxili dəyişmə başqa aspektdə də dəyişməyə səbəb olur.

Cümlənin aktual üzvlənməsi cümlənin aktuallaşmış və aktuallaşmamış komponentlərinin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə uyğunlaşması prinsipinə əsaslanır. Cümlənin müəyyən komponentlərinin aktuallaşması onun başqa komponentlər sırasından xüsusi olaraq seçilib ayrılmasıdır. Xüsusi olaraq seçilmə xüsusi vasitələrlə həyata keçirilir. Və bu seçilmə cümlənin həmən komponentinin cümlənin girdiyi kommunikativ prosesdə xüsusi rolu

olduğunu qabartmaq üçündür. Təbii olaraq nitq prosesində cümlənin müəyyən komponentlərinin seçilməsi və ya aktuallaşması resipiyent, yəni, qəbul edən tərəfindən cümlənin məna-məzmun özülünün adekvat şəkildə deşifrə edilməsinə xidmət edir. Danışq dilində və yazı dilində aktuallaşma prinsipləri bir çox hallarda bir-birinə uyğundur. Amma nitq fəaliyyətinin müxtəlif sferalarındakı bu və ya digər üsullar az vacib və ya çox vacib, birinci və ya ikinci dərəcəli ola bilər.

Aktuallaşmış cümlə üzvünün güclü və zəif mövqeləri eyni zamanda mətndə fikrin inkişafı prosesinə müxtəlif dərəcəli təsirlər göstərir. Aktuallaşmanın güclü mövqeyi qonşu cümlələrin bir-birinə ideal şəkildə qovuşmasına xidmət edir, çünki bu halda, adətən, əvvəlki cümlənin xəbərdən sonra işlənən, yəni, ən son məqamda işlənən reması təbii şəkildə ondan sonra gələn qonşu cümlənin temasına çevrilir.

Müəyyən cümlə üzvünün aktuallaşması, yəni, onun həmən cümlənin remasına çevrilməsi söz sırasından başqa, eyni zamanda müxtəlif qram-

matik və leksik elementlərin (əlamətlərin) köməyi ilə də baş verə bilər. Bununla bağlı müəyyən formal hissəciklər Azərbaycan dilində ayrılıb bir qrup təşkil edir ki, bütövlükdə bu qrupun elementləri cümləyə remanın varlığını seçib ayırmaq, nəzərə çatdırmaq üçün daxil edilir. Bu qrupun elementlərini bilavasitə aktuallaşmağa xidmət etdiklərinə görə, aktuallaşmanı yaratdıqlarına, qabartdıqlarına görə xüsusi bir adla adlandırmaq vacibdir. Bu məqamla əlaqədar biz **aktualizator** terminini təklif edirik. Qeyd etmək lazımdır ki, bu termin başqa sistemli dillərdə də eyni funksiya daşıyan elementlərin adı ola bilər.

*M*ürəkkəb cümlə sintaktik sistemin bir mərhələsi kimi öz-özlüyündə iyerarxik cəhətdən daha mürəkkəb, yüksək təşkil olunmuş elə bir sintaktik kompleksdir ki, özünəməxsus birləlikdə iki və daha çox cümləni və cümləyə oxşar vahidi birləşdirir. Sintaktik mürəkkəblik, başqa sözlə desək, cümlələrin birləşməsi bu cümlə növünü prinsipial surətdə sintaktik səviyyənin başqa mərhələdəki üzvündən, yəni, sadə cümlədən fərqləndirir.

Qrammatik tədqiqatlarda mürəkkəb və sadə cümlələr arasındakı iyerarxik münasibətlər onların ənənəvi olaraq müəyyənləşdirilmiş tədqiqat ardıcılığında əks olunur. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, ilk olaraq, sadə cümləni, sonra isə mürəkkəb cümləni öyrənmək məqsədəuyğundur.

Azərbaycan dilində sadə və mürəkkəb cümlə tipləri arasındakı münasibətlər, mürəkkəb cümlə komponentlərinin əlaqə üsulları, mürəkkəbliyin anlayışının özünün səciyyəsi imkan verir deyək ki, burada da mürəkkəb cümlə adı altında öyrənilməyə yalnız ənənəvi tabeli mürəkkəb cümlələr daxil edilə bilər. Və təbii ki, bu sistem daxilində tabeli mürəkkəb cümlə dedikdə biz yalnız ənənəvi tabeli mürəkkəb cümlələri nəzərdə tutacağıq, tabelsiz mürəkkəb cümlə adı altında təqdim olunan tipi, ümumiyyətlə, inkar edərək müstəqil cümlələrin hər hansı birliyini mürəkkəb sintaktik bütövlə əlaqədar, başqa sözlə, mətnlə əlaqədar öyrənəcəyik. Məsələnin belə həlli tək-cə metodoloji, terminoloji cəhətdən deyil, sintaktik komplekslərin və onların komponentləri arasındakı əlaqələrin adekvat sintaktik təsviri cəhə-

tindən də özünü doğruldur. Beləliklə, bizim sxem belədir:

Sadə polipredikativ cümlə – sadə monopredikativ cümlə – mürəkkəb cümlə (tabeli mürəkkəb cümlə) – mətn (bura həm də tabelsiz mürəkkəb cümlələr aiddir).

Sadə və mürəkkəb cümlələrin qarşılıqlı münasibətini iki istiqamətdən nəzərdən keçirmək mümkündür: bir tərəfdən mürəkkəb cümləni və struktur planında onun sadə cümlə olan tərkib komponentlərini müəyyənləşdirməyə cəlb etmək olar. Belə bir təhlil, bizim fikrimizcə, müəyyən mənada, dinamik xarakter daşıyır. Belə ki, dərin daxili analiz tələb edir. Söhbət burada bir vahid sintaktik kompleks daxilindəki münasibətlərdən gedir.

O biri tərəfdən mürəkkəb cümləni tamam başqa müstəqil sadə cümlə ilə qarşılaşdırmaq olar və bunun nəticəsində də həm mürəkkəb, həm də ayrıca sadə cümlənin öz-özlüyündə bir sıra spesifik xüsusiyyətləri üzə çıxır.

Mürəkkəb bir kompleksin tərkibinə daxil olan cümlələr sanki bu kompleksin ümumi məqsədinin

istiqlamətinin təsiri altında əriyir, bir-biri ilə qayna-yıb-qarışır və həmən mürəkkəb kompleks tərəfin-dən nəzərdə tutulan sturuktur birgəlik tələb edir. Onlar, yəni, cümlənin tərkib hissələri öz müstəqil-liklərini, fərqliliklərini, bütövlüklərini büsbütün iti-rirlər və daha mühim mexanizmin işlək hissəsinə çevrilirlər.

Ənənəvi dilçilikdə və ümumiyyətlə, sintaktik tədqiqatlarda

ən azı təqdimat ardıcılığından çıxış etsək, belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, sadə cümlə daha əvvəl, mürəkkəb cümlə isə ondan sonra sadə cümlənin müxtəlif üsullarla və vasitələrlə birləş-məsindən yaranmışdır. Bu tədqiqatlarda mürəkkəb cümlə bir kateqoriya kimi məhz belə birləşmənin nəticəsi şəklində ortaya çıxır. Belə bir təqdimatın, üsulun mexanikliyi göz qabağındadır. Ən əsas yolla sadədən mürəkkəbə. Və bu mexaniklik, bu tipli bir-ləşmə üsulu, heç şübhəsiz ki, dilin ən qədim dövr-lərində özünü göstərən daxili quruluşuna xas olan spontan təkan mərhələlərini izləməyə imkan ver-mir. Əgər biz belə bir təkamül mərhələsini izləməyi

qarşımıza məqsəd qoysaq, sintaktik fikrin inışafının məhz **mürəkkəb quruluşdan sadə quruluşa** keçid-də reallaşmasının şahidi olarıq. İlk öncə dildə indi bizim anladığımız şəkildə deyil, öz qədim quruluşuna xas olan ilkin bir mürəkkəblilik yaranır. Bu mürəkkəblilik qədim insanın çıxardığı səs-siqnalların mürəkkəbliyi kimidir. İlk baxışda sanki sədsirsə, deməli sadədir, amma bu səslər bütöv kompleks şəkildə idilər. Və bu səs-siqnallardan, böyük çaylar bulaqlardan başladığı kimi dildəki bütən mürəkkəbliliklər başlayır.

Belə bir fikir yarana bilər ki, əgər müasir şərqî türk dillərində tərkiblərlə bağlı bir hal müasir qərbi türk dillərindən sayılan Azərbaycan dilində özünü göstərsə, o zaman bu hal ümumtürk halı kimi qeyd edilə bilər. Ümumtürk səciyyəindən (birgəliyindən) hər bir türk dili öz tipik, xarakterik xüsusiyyətləri ilə sıyrılıb çıxır və bu günümüdə qədər gəlib çatır. Budaq cümlələrin təkamülündə qədim ümumtürk reallığı ilə müasir Azərbaycan dili arasındakı məsafədə heç şübhəsiz, orta mövqedə artıq ümumtürk dili olmayan qədim Azərbaycan dilini qeyd etmək lazımdır.

Türk dillərindəki şəxssiz tərkiblərin və budaq cümlələrin qarşılıqlı münasibətindən doğan problemin aktuallığı şübhəsizdir. Təbii ki, bu problemi sonadək həll etmək mümkün deyil. Problem məhz ona görə problemdir ki, onu öyrənməyə, onu qarşıya çıxaran məsələləri tədqiq etməyə, yeni təhlil üfüqlərini ortaya çıxarmağa kömək etsin. Problem ona görə problem deyil ki, onu ehkam kimi qəbul edib birmənalı şəkildə həll edəsən. Təbii ki, müxtəlif yanaşımların hər hansı bir problemin təbiətinə daha dərinədən nüfuz etməyə yalnız köməyi ola bilər. Təbii ki, problemin bir hissəsini “güya ki, həll etdikdə” onun yeni tərəfləri, həll edilməmiş üfüqləri ortaya çıxır və nəhayət, ağıllı adamların dediyi kimi, problemi, prinsip etibarilə, həll etmək, elə prinsip etibarilə də, əbəddir. Problemlə uyğunlaşmağı bacarmaq lazımdır.

Azərbaycan dilçiliyində, artıq qeyd edildiyi kimi, ümumi sintaktik məsələlər ayrı-ayrı sintaktik hadisələrlə bağlı faktların zaman-zaman üzə çıxma-

sı ilə əlaqədar ortaya qoyulmuş və öyrənilmişdir. Bu isə möhkəm, nəzəri sistem qurmaq üçün kifayət olmamışdır. Nəticədə, faktların interpretasiyası heç də həmişə layiq nəzəri bazaya malik ola bilməmişdir. Demək olar ki, bizim dilçiliyimizdə əks metoddan – nəzəriyyədən faktların izahına aparan təhlil üsulundan istifadə olunmamışdır.

Mətn dilçiliyində aparılan son dövr tədqiqatları bir daha onu göstərir ki, bu sahə cavan bir tədqiqat sahəsi olmasına baxmayaraq, əslində, öz inkişafı ilə digər dilçilik sahələrindəki bir çox qaranlıq məsələlərin həllinə də öz işığını sala bilir. Biz mətn dilçiliyinin dərinliklərinə nüfuz etdikcə, ayrıca cümlənin və onun son parametrlərinin, eləcə də cümlə daxilindəki ayrıca sözün cümlədə davranış prinsiplərinin sirlərinə bələd ola bilirik.

Makro-tekstdən fərqli olaraq mikro-tekst, əslində, xüsusi linqvistik metodların köməyi ilə öyrənilə bilər, belə ki o özünü makro-tekstin tərkib

hissəsi kimi göstərir. Dilçilik ədəbiyyatında mikro-tekstlə yanaşı, eyni hadisənin elmi adı üçün “tekst”, “mürəkkəb sintaktik bütöv”, “period”, “diskurs”, “abzas”, “frazafövqü vahid” və başqa sintaktik terminlərdən də istifadə olunur. Bu terminlərin ifadə etdikləri mahiyyətlərin, demək olar ki, hamısı genetik baxımdan qohumluq anlayışları ifadə edirlər və əsasən, bir-birini əvəz edə bilirlər. Amma buna baxmayaraq onlardan bəzilərini, bizim fikrimizcə, anlam fərqliliklərinə görə bir-birindən ayırmaq lazımdır.

Bizim fikrimizcə, informasiya nəzəriyyəsinin məlum müddəasını tətbiq edərkən ayrıca götürülmüş cümlənin informativ, təbii ki, semantik naqisliyi sübut oluna bilir və məhz bundan sonra “anlaşma prosesi üçün vacib olan informasiya bəs haradadır?” – sualı ilə axtarışlara çıxsaq, ilkin olaraq mətnlə, yəni, kommunikasiya aktında işləm məqamına malik olan və formal-semantik planda müəyyən eynicinslilik əsasında birləşən cümlələr birliyi ilə qarşılaşmış olarıq. Deməli, informasiya bütövlükdə cümlədə yox, cümlələr birliyində, yəni,

məhz mətndə özünü göstərir. Məhz cümlələr birliyi nitq fəaliyyəti üçün əsas olan informasiya sığına-
cağına çevrilə bilir.

*M*ütləq bitkinlik göstəricisi olan mənə, beləliklə, bütövlükdə mətnin funksiyası kimi çıxış edir. Və beləliklə, mətnin tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı cümlələr arasındakı müxtəlif növlü daxili semantik-qrammatik münasibətlər müəyyən informativ dəyəərə malik olan məqamlar verir.

*A*yrıca cümləni metodik vahid kimi götürmək lazımdır, çünki prinsip etibarilə, bu ayrıca cümlə hətta mətndən çıxarılmış şəkildə belə, prinsipial olaraq yoxdur, heç bir işləm məqamına malik deyil, o, sadəcə olaraq metodik vahiddir, yəni, o olmasa idi belə, onu müəyyən linqvistik qanunauyğunluqları, dil şüurunun daxili imkanlarını, forma əlamətlərinin qarşılıqlı münasibətini öyrənmək xatirinə və əlbəttə ki, Volteri yad edərək, icad etmək lazım gələrdi.

Nitq prosesində tam ayrıca, tək-tənha bir cümləyə rast gəlsək, əgər formal baxımdan bu tənha cümlə müəyyən informasiya ötürmək qabiliyyətinə malikdirsə, belədə həmən cümlənin dil şüurunda implisit şəkildə qalmış, üzə çıxmayan, özünə həmcins vahidlərdən ibarət təbii əhatəsini adresat-subyekt üçün bərpa etmək heç bir çətinlik törətmir.

Beləliklə, ayrıca götürülmüş cümlə yalnız onun tərkib komponentlərini öyrənmək baxımından effektiv ola bilər. Əslində, belə cümlə “ölü” cümlədir və onunla “işləyənlər” pataloqoanatomu xatırladırlar.

Əksinə, digər cümlələrlə bir yerdə, əlaqəli düzəndə özünü göstərən cümlə isə “canlı” və nitq prosesi üçün son dərəcə vacib komponentdir.

Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlılıq hadisəsi struktur kompozisiya funksiya daşıyır. Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlərlə çərçivələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin frazafövqü birliyə çevrilir. Tekst qapanır və

onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar. Əsas meyarımız məhz təkrarlığın ortaya çıxarılmasındadır. Təkrar öz-özlüyündə mətnin sərhədlərinə işarə edən ən vacib sintaktik məqam kimi özünü göstərir. Mətnin struktur kompozisiyon sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində bu deyilən meyarın əhəmiyyətini görməmək mümkün deyil. İş orasındadır ki, bir çox hallarda cümlələr toplusu daxili komponentlərinin struktur-semantik birikməsinin elə bir mürəkkəb konkret təzahürü kimi ortaya çıxır ki, onun bir bütöv qəlibində formalaşmasını müəyyənləşdirmək çətin olur. Bəlkə xüsusi növü olan və sintaktik paralelizm şərtlərinin ciddi gözlənilməliyi sintaktik axarda belə mətni ancaq struktur meyara görə ayırmaq mümkündür. Bütün başqa hallarda təkrarlılıq, çərçivəlilik meyarı ön plana çıxır və köməyə gəlir.

Mətnin çərçivəli xarakteri məlumat axınını hissələrə bölməyə imkan verir və təbii ki, onu ciddi və möhkəm sərhədlərin içinə salır. Kommunikativ prosesdə məhz eksplisit və implisit təkrar şəklində özünü göstərən ciddi struktur kompozisiyon sər-

hədlərə malik olan daxilən bütöv mətnlər bir-birini əvəz edir. Beləliklə, başqa bir sintaktik kateqoriyanın, cümlənin bitkinliyinin işarəsi olmaq funksiyasını yerinə yetirən təkrar sintaksisin daha yüksək səviyyəsində, yəni, mətn səviyyəsində analogi şəkil-də çıxış edir. Beləliklə, izomorfizm bir sıra digər dil vahidləri arasında olan kimi cümlə ilə mətn arasında da effektiv birləşdirici vasitə kimi özünü göstərir.

Mətnə dil vahidinə aid xüsusiyyətləri ayırmaq və hər birinə ayrıca baxmaq vacibdir. Bunun üçün ilk növbədə mətnin emik, yəni, dilə aid səviyyəsi ilə etik, yəni, nitqə aid, səviyyəsini fərqləndirmək lazımdır. Bu isə öz növbəsində mətnin informativ əsasının (invariantının) və variantlarının qarşılıqlı münasibətinin araşdırılmasına gətirib çıxaran məsələdir. Emik səviyyədəki mətni **fonem**, **morfem**, **leksem** kimi dil vahidləri ilə analogiyada **tekstema** kimi ayıraraq adlandırmaq olar. Bunun qarşılığı olaraq etik səviyyədə elə həmin tekst terminini saxlaya – bilərik.

Текст-variantların əmələ gəlməsində lingvistik əsas kimi çıxış edən leksik sinonimiya və qrammatik sinonimiya, qeyd edək ki, tekstema-invariantın quruluşunda özünü göstərmir. Başqa tərəfdən, yenə də yuxarıda qeyd edilən kimi, müxtəlif tip tekstemaları ayırarkən, prinsip etibarilə, tekstema tipləri arasında müəyyən qarşılıqlı semantik-struktur əlaqələr müəyyənləşdirmək mümkündür. Eyni zamanda o faktın da vacibliyini qeyd edək ki, tekstema-invariantın tipinin müəyyənləşdirilməsi eyni zamanda makro-tekst çərçivəsində işləm məqamına malik olan real tekst variantların sərhədlərinin ayrılma prinsipinə də müəyyən işıq salır.

Tekstema-variantlar və tekstema-invariantlar arasında olan qarşılıqlı əlaqələrin təsvirinin ideal halı odur ki, yazılı və ya şifahi nitqin bu və ya başqa növünə mənsub bir makrotekstin quruluşunda eyni tekstema-invariantın müxtəlif tekst variantları işləm məqamına malik olsun.

Bizə belə gəlir ki, məhz müqayisə edilən tekst-variantların invariant mahiyyəti tam şəkildə üst-üstə düşən cümlələrlə bərabər, qismən üst-üstə düşən cümlələrdən formalaşır. Təbii ki, məhz

hər hansı bir müqayisə edilən mətndə olub digərində olmayan cümlələr və müəyyən dərəcədə də hər iki mətndə özünü göstərən analoq cümlələr bu müqayisə edilən mətnlərin variant mahiyyətini yaradır. Tekstema-invariantın, beləliklə, semantik-struktur özülünü, prinsip etibarilə, üzə çıxarmaq mümkündür. Amma buna ehtiyac da yoxdur. Elə bu görünüşündə də tekstemanın məntiqi əsası göz qabağındadır.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, geniş mənada götürdükdə və obrazlı şəkildə desək, mətn özünü iki üzlü Yanus kimi göstərir: Eyni zamanda həm dil faktı, həm də nitq faktı ola bilər. Dil faktı kimi özünü göstərən mətndə, yəni, tekstemada invariantlıq mahiyyəti gizlənmişdir, nitq faktı kimi özünü göstərən mətn-tekstdə isə variant mahiyyəti özünü göstərir.

*M*akro-tekstin tərkibində işləm məqamına malik olan mətn düzənli bir quruluşa malik olur. Struktur-kompozisiyon planında hər bir mətnin “ətə-qana” gəlməsi, canlanması, başqa sözlə, formalaşması üç mərhələdən keçir: 1) **başlanğıc mərhələ**; 2) **orta mərhələ**; 3) **son mərhələ**.

Bu bölgü, əsasən, mikro-tekstin, yəni, fraza-fövqü birliyin quruluşuna aiddir. Makro-tekst də öz kompozisiyasına malikdir. Və kompozisiya başlıq, tekstin özü, özünəməxsus proloqun və epiloqun yerləşdirilməsi, tekstin yazılma məkanı və s. faktorlarla formalaşır.

Başlanğıc, orta və son mərhələlər, əslində, struktur-sintaktik mahiyyətə malik deyillər. Müəyyən dərəcədə onlar dinamik kateqoriyalardır. Beləliklə, mətnin başlanğıcı və sonluğu müxtəlif sintaktik və məntiqi məzmunla doldurula bilər və bu zaman mətnin sonluğu başlanğıca münasibətdə “əksinə dolum” prinsipi ilə formalaşar. Başlanğıc və sonluğun belə münasibətləri bir qədər yuxarıda konkret misallar əsasında təhlil edildi. Bu misallarda abstrakt başlanğıca konkret sonluq, konkret başlanğıca isə abstrakt sonluq uyğun gəlirdi. Bütün bunlar başlanğıcın və sonluğun dolum məzmununun və mətnin kompozisiyon məzmun strukturunun bu mərhələlərin formalaşmasındakı xüsusi əhəmiyyətini də göstərir.

Түрк микро-мәтні və о сүмләдән, Азәрбай-
жан дилindəки микро-мәтн өз тәркибиндәки компо-

nentlərin sayına və kəmiyyətinə görə iki əsas növə ayrıla bilər:

1. Sadə – iki komponentli mətn;
2. Mürəkkəb – çoxkomponentli mətn.

Sadə mətn, indicə deyildiyi kimi, iki komponentdən, başqa sözlə, sintaktik planda iki cümləyə bərabər olan tərkib hissədən ibarətdir. Bunun əksi olaraq mürəkkəb mətn üç və daha artıq komponentin, yəni, cümlələrin birləşməsindən yaranır.

Həm sadə, həm mürəkkəb mətnlərdə mətn yaradan faktorlar funksiyasında bir sıra struktur-qrammatik göstəricilər çıxış edir. Mətndə, aydın məsələdir ki, cümlələrlə söz birləşmələri, həmçinin leksik vahidlər təkrar edilə bilər. Təkrarlar sırasına eyni zamanda bəzi qrammatik əlamətləri, məsələn, növ və zaman əlamətlərini, hal göstəricilərini və başqalarını aid etmək olar. Təbii ki, bundan çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, təkrar, prinsip etibarilə, mətn yaradıcılığında çox güclü bir faktor kimi çıxış edir. Hər bir mətnə həm məna planında, həm də formal-struktur planda özünü göstərən təkrarları ayırmaq mümkündür.

Tekstyaradıcı faktor kimi işarə əvəzlilikləri, şiddətləndirici ədatlar özünü göstərir. Onların funksiyasına aid olduqları, işarə etdikləri başqa komponentlərdəki elementlər vasitəsilə həmən komponentlərin özlərini struktur cəhətdən birləşdirmək daxil olur.

Dəyərə malik vahidin yoxluğu kimi səciyyələndirdiyimiz ellipsis dil təsəvvüründə yox olmağa doğru gedir və daha dərinə gizlənmiş tam bütöv variantla əvəz edilir. Buradan belə çıxır ki, formal baxımdan ellipsis prosesi tam təkrar kimi səciyyələnən xüsusi struktur tekstyaradıcı faktordan mümkün olan maksimal uzaqlaşmadır. Əgər tam təkrardan deyktik elementə qədər və deyktik elementdən də ellipsisə qədər bütün təkrar sisteminin sxemini qurmuş olsaq, belə güman etmək olar ki, bu zəncir bütövlükdə mətnyaradıcı faktorun zəifləməsinin göstəricisi kimi özünü göstərir. Amma bununla belə, bütün mətnyaradıcı vasitələrin daxili, dərin, qarşılıqlı əlaqəsi bu zəncirin qütblərinə biri

digərinə keçən kimi yanaşmağa imkan verir. Müəyyən rakursdan baxanda ellipsis (eynilə deyktik element kimi) mürəkkəb təkrar sisteminin bir üzvündən başqa heç bir şey deyildir qənaətinə gəlmiş olarıq.

Mətn komponentləri arasındakı qarşılıqlı münasibət birmənalı şəkildə seçilmir, bu münasibətlər real həqiqətdə mövcud olan, baş verən mürəkkəb, çoxcəhətli hadisə və məqamların dil quruluşundakı inikasıdır. Qrammatik və eyni zamanda semantik üsullar obyektiv şəkildə mövcud olan bu qarşılıqlı münasibətlərin yuxarıda qeyd edilən uyğun vasitələridir. Komponentlər arasında qarşılıqlı münasibətlər, bizim fikrimizcə, mürəkkəb obyektə bu obyektin tərkibinə daxil olan hissələrin sadəcə cəmi kimi nəzərdən keçirməyimizə güclü əsas verir. Məhz bu münasibətlərə görə, mətn təkcə struktur tərkib hissədən deyil, həm də bu tərkib hissələrin özləri ilə gətirdikləri mürəkkəb, çoxşaxəli mənə-məzmun dolumundan formalaşır.

Struktur əlaqə ilə mənə əlaqəsinin məhz belə dialektik birləşməyi bizə nitqimizin və dilimizin

ortaq sonucunu – mətni verir. Mətn – bir damla kimi dənizi – dili əks etdirir. Dildə olan bütün incə və həssas münasibətlər, irili-kiçikli vahidlər və onların qarşılıqlı əlaqəsi, dildaxili bütün dəyişmələr və formalaşmalar – haqqında söhbət açdığımız mətn kateqoriyasının açıq və qapalı məkanında baş verir desək, heç də yanılmarıq.

Mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, başqa sintaktik kompleksin, yəni cümlənin onun məna nöqtəyi-nəzərindən nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür. Mətnin özü, beləliklə, mütləq məna bitkinliyini nümayiş etdirir. Bundan çıxış edərək, belə deyə bilərik ki, mətn resipiyent tərəfindən semantik informasiyanı alma prosesində əsas faktor kimi çıxış edir.

Yüz illik müharibə yüz il davam edib – cümləsində subyekt hissə olan *Yüz illik müharibə* özünü birinci, demək olar ki, ilkin çıxış nöqtəsi olan assosiasiyasının məhz *yüz il davam edib* sintaktik kompleksində tapa bilər.

S.Vurğun şairdir cümləsində isə predikativ hissə kimi özünü göstərən şair S.Vurğun subyekt

ilə əlaqədar olaraq bu cümlə daxilində yaranan ilkin çıxış məqamlı assosiasiya kimi diqqəti cəlb edir. Hər hansı əlavə assosiasiyalar, məsələn, *S.Vurğun yaxşı adamdır; S.Vurğun Azərbaycan xalqının böyük oğludur* və başqaları prinsip etibarilə ilkin assosiasiya yaradan dərin tipi (S.Vurgun şairdir) müəyyən məntiqi semantik invariant kimi qəbul edən variantlardır. Asanlıqla nəzərə çarpır ki, S və P-nin semantik baxımdan bir-birinə bərabər olan eynilik cümlələrində konsituativ faktorun rolu minimuma endirilir, başqa sözlə desək, nə kontekst tərəfindən, nə də situasiya tərəfindən bu cümlələrə semantik təzyiq yox dərəcəsindədir.

Bizə belə gəlir ki, ilkin invariantın üzərinə yüklənən sintaktik derivasiya kommunikativ akta konsituativ faktor əlamətini gətirir, biz məhz konsituasiyadan çıxış edərək hər hansı işləm məqamında cümlənin derivasiya imkanlarına, ilkin nöqtədən uzaqlaşma dərəcəsinə obyektiv şəkildə diqqət yetirə bilərik.

Mütləq bitkinlik göstəricisi olan mənə, beləliklə, bütövlükdə mətnin funksiyası kimi çıxış edir. Və beləliklə, mətnin tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı cümlələr arasındakı müxtəlif növlü daxili semantik-grammatik münasibətlər müəyyən informativ dəyəərə malik olan məqamlar verir.

Ayrıca cümləni metodik vahid kimi götürmək lazımdır, çünki prinsip etibarilə bu ayrıca cümlə hətta mətndən çıxarılmış şəkildə belə, prinsipial olaraq yoxdur, heç bir işləm məqamına malik deyil, o sadəcə olaraq metodik vahiddir, yəni o olmasa idi belə, onu müəyyən lingvistik qanunauyğunluqları, dil şüurunun daxili imkanlarını, forma əlamətlərinin qarşılıqlı münasibətini öyrənmək xatirinə icad etmək lazım gələrdi.

Ədəbi mətnləri onlara struktur-mənə bütövlüyü xas olduğuna görə makrotekst adlandıra bilər.

rik. Prinsip etibarilə makrotekst kimi C.Məmməd-quluzadənin “Poçt qutusu” əsərini və F.Dostoyevskinin böyük həcmli “Cinayət və cəza” əsərini yanaşı qoya bilərik. Bunların öyrənilmə prinsipi eyni olacaq. Hətta bəzi nəzəriyyələrdə qeyd edilir ki, hər hansı mətn həcmindən asılı olmadan özü uzunluğunda bir vahid cümlə kimi də çıxış edə bilər. F.Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” əsərini də bu şəkildə qəbul etmək mümkündür. Makromətnin ayrılması və müəyyənləşməsi bizə imkan verir ki, həmən makromətnə daxil olan təşkiledici komponentləri dəqiq şəkildə ayıraq və onların təbiətini adekvat şəkildə təhlil edək.

*M*akrotekstdən fərqli olaraq mikrotekst əslində xüsusi linqvistik metodların köməyi ilə öyrənilə bilər, belə ki o, özünü makrotekstin tərkib hissəsi kimi göstərir. Dilçilik ədəbiyyatında mikrotekstlə yanaşı, eyni hadisənin elmi adı üçün “*tekst*”, “*mürəkkəb sintaktik bütöv*”, “*period*”, “*diskurs*”, “*abzas*”, “*frazafövqi vahid*” və başqa sintaktik terminlərdən də istifadə olunur. Bu terminlərin, demək olar ki, hamısı genetik baxımdan

qohumluq anlayışları ifadə edirlər və əsasən birbirini əvəz edə bilirlər. Və buna baxmayaraq onlardan bəzilərini bizim fikrimizcə, anlam fərqliliklərinə görə fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, bir çox əsərlərdə eyni mənada işlənmələrinə baxmayaraq, abzas və tekst terminləri bu qəbildəndirlər.

*M*ikrotekst və yaxud adicə tekst və mürəkkəb sintaktik bütöv nitq fəaliyyətinin digər kateqoriyaları kimi, məsələn, cümlə kimi müəyyən iyerarxik sistemə daxil olur. Başqa sözlə desək, digər linqvistik kateqoriyalarla onun arasında konkret qarşılıqlı münasibətlər zənciri qurulub. Və əslində tekst özünü cümləyə nisbətən daha yüksəkdə duran sintaktik yarus kimi aparır. Çünki o, cümləyə münasibətdə həm struktur, həm də semantik planlarda daha mürəkkəb sintaktik quruluşdur. Mətn dilçiliyindən danışan alimlər qeyd edirlər ki, həm cümlə, həm mürəkkəb sintaktik bütöv əslində eyni sintaktik yarusu aiddirlər.

Bəzi dilçilər cümlə sintaksisi ilə mətn sintaksisi arasında kəskin fərq qoyurlar. Cümləyə olan münasibətləri keyfiyyət baxımından ayırırlar, bu iki sintaktik səviyyənin bir-birinə nüfuz etməməsinə çalışırlar. Bəzi dilçilər, əksinə, tekstin təsvirində digər sintaktik vahidlərin, xüsusilə cümlənin verə biləcəyi imkanları hökmən nəzərə almağın tərəfdarlarıdır, sintaktik səviyyəni komponentlərin bir-birilə daha çox əlaqəsi olan bütöv bir sistem kimi götürürlər.

Ən ümumi şəkildə müəyyən tekstəma tiplərini üzə çıxarmaq mümkündür. Azərbaycan türk dilində, məsələn, iki semantik-məntiqi tekstəma tipindən danışmaq olar. Birinci semantik-məntiqi tipdə tekstəmanın məzmunu “ümumidən xüsusiyyət” prinsipi ilə qurulur, başqa sözlə desək, başlanğıc hissənin ümumi səciyyəsi – ümumi mahiyyətə malik olması tədricən bu tipdə konkretləşməyə məruz qalır. İkinci məntiqi-semantik tipdə tekstəmanın məzmunu “xüsusidən ümumiyyət” prin-

sipinə əsaslanır, başqa sözlə, başlanğıc hissədəki konkretlik tekstemanın sonunda semantik ümumiyyə məruz qalır. Həm birinci, həm ikinci semantik-məntiqi tip kimi ayırdığımız tekstemalar konkret nitq fəaliyyətində istənilən qədər variantlar vermək potensialına malikdir.

...Təbii dilin sinonimləri olmadan nə bədii-poetik-likdən, nə də sonrakı dövrlərin poetizmlərindən danışmaq mümkündür. Sinonimlərin bədiipoetik-lik və ümumiyyətlə, poetika üçün vacibliyini önə çəkən belə bir fikrə də diqqət yetirmək istərdik. Lotman yazır: "Bir neçə il bundan əvvəl akademik A.N.Kolmoqorov göstərdi ki, sinonimləri olmayan süni dildə poeziyanın mövcudluğu mümkün deyil.

Parça daxilində sinonimlərin işlənməsi KDQ-də adi haldır desək, səhv etmərik. Sinonimlər qabarma mərhələsinin bəlkə də ən ibtidai göstəriciləridir. İbtidai bədiipoetik-liyin, belə deyək, uzununa rişə atması, inkişafıdır. Sinonimlərin bu cür bir-birinin yanında gəlməsi onların fiziki parametrlərini müəyyən edir və bu fiziki parametrlər bədiipoetik-

lik üçün fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edir, çünki bir qədər sonra məhz bu nöqtə "kimyəvi" prosesin baş verdiyi məkana çevriləcək. Belə ki, bədii poetik-liyin canı olan partlayışın mənbəyi bir-birinin yanındakı sinonimlərin bir-birinə sürtünüb qığılıcım yaratmasından əmələ gəlir. Bu prosesin nəticəsində, sinonimlərin eneriyası mağaradaşın təsəvvüründə psixolinqvistik partlayışın yaranmasına gətirir.

Ümumiyyətlə, bir dil daxilində iki dilə (dialektə yox!) təkcə leksik-semantik səviyyədə (sinonimlər səviyyəsində) deyil, qrammatik-morfoloji və sintaktik səviyyələr rakursundan da baxmaq çox maraqlı olardı. Əgər morfoloji elementlərin və sintaktik quruluşların sinonimliyindən danışmaq mümkündürsə, o zaman perspektivdə bir dil içərisində tam müstəqil korpuslu (məntiqi cəhətdən belə bir hal mümkündürmü?) müxtəlif dillər axtarışına çıxmaq da bihudə zəhmət sayılmamalıdır, deyə düşünürük. Əlbəttə ki, korpuslar arasında fərq olacaq, amma hansı müstəvilərdə? Elə bircə bu faktın özü dil müstəvilərinin bütövlükdə və onların ayrı-ayrı kateqoriyalarının özünəməxsus

inkişafı barədə yeni mülahizələr yürütməyə tutarlı imkanlar verir. Ümumiyyətlə isə, sinonimliyə geniş və eyni zamanda çox dərin fəlsəfi-lingvistik faktor kimi baxmaq zəruridir və bu, maraqlı nəticələrə gətirə bilər.

Xüsusi maraq doğuran fakt isə bundan ibarətdir. KDQ-də qadın və kişi dillərinin fərqləndirilməsinin reliktd formasına rast gəlmək mümkündür. Bu forma məhz sinonim cərgədə onun bir üzvünün qadına aidliyini göstərən bir sözlə, digər üzvünün isə kişiyyə aidliyini göstərən tamam başqa bir sözlə ifadə edilməsi nəticəsində üzə çıxır. KDQ-də geniş şəkildə özünü göstərən sintaktik paralelizm əsasında düzəlmiş bu cümlələrə diqqət yetirək. Mətn deyir:

*Ağ saqqallı mən babanı **ağlatmagil!***

*Qarıciq olmuş ananı **bozlatmagil!***

(s. 211, 227)

Buradakı sinonim sözlər (**ağlatmagil** – **bozlatmagil**) hər biri müvafiq leksik kateqoriyanın "xüsusi mülkiyyəti" kimi işlənir: kişilər ağlayır, qadınlar bozlayır. Təbii ki, təsəvvürdə iki müxtəlif sinonimik lay canlanır. Bunların hər biri KDQ-də konkret bir

kateqoriyaya – ya kişi kateqoriyasına, ya da qadın kateqoriyasına aid olur. İki dilin bir dil içərisindəki dansöküləni özünü bu cür də olsa sezdilir. Hələlik yalnız **sezdilir**.

Bir tayfa dili daxilində müxtəlif dillərdən, o cümlədən, qadın və kişi dillərindən danışmaq mümkündürsə, onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu hal ümumiyyətlə, ideya relikti kimi hətta günümüzə qədər gəlib çıxıb bilmişdir. Adlar sisteminə qadın və kişi adlarının ayrılığı, fikrimizcə, bilavasitə bunun əlamətidir.

*M*akrotekstin sahmanlayıcı ehtiyacını ödəmək funksiyasını yerinə yetirən vasitələr ilkin, autentik mif dövrünə mənsub xüsusi ünsürlərdir. Bu ünsürlər KDQ-nin bütövlüyünü **quran**, ən əsası – onu **qoruyan** vasitələr kimi çıxış edir. İlkin mətnin karkasının ibtidai qurucuları “**sahmanlayıcı ünsürlər**” kimi ayıra bildiyimiz dil vasitələridir. Bunlar, fikrimizcə, ən ibtidai vasitələrdir. Xətti mətnə keçidi təmin edən ilkin hissələrdir. Maraqlıdır ki, KDQ mətni öz quruluşunda bu tipli ibtidai qurma vasitələrini qoruyub saxlaya bilmişdir. Onlar həmin

qədim dövrün həm kompozision qurma vasitələri, həm də ibtidai bədiipoetik vasitələr kimi diqqətimizi cəlb edir.

Qədim dastanın bədiipoetiklik göstəricilərindən biri də elə Kosmos-Xaos mübarizəsinin müxtəlif hallarda təzahürüdür. Sahmanlama üsulu Kosmik düzənə xidmət edən vasitə kimi, əslində, ümumi (geniş mənada) bədiiliyə xidmət edən üsul kimi KDQ mətninə xüsusi bir nizam və ahəng gətirir. Xaotiklik Mətnin öz tərəfindən cızılmış situasiyadır, kosmik düzəni bərqərar etmək üçün isə Müəllif çalışır.

Bütün KDQ boyu xüsusi rəngarəngliyi ilə seçilməyən qədim, ibtidai bədiipoetik-liyə "işləyən" bu sahmanlayıcı elementlər faktiki olaraq üç leksik variantda çıxış edir. O variantlar bunlardır: **"Məgər"**, **"bu (ol) mahalda"**, **"bu yanadan"** (**"bu yana"**).

Qeyd edək ki, bu ünsürlər KDQ boyu bir-birinin yanında olan informativ parçaları **eynizamanlılıq məzmunu** daşıdıqlarına görə sanki "növbələşdirir" və əslində, bununla, dediyimiz kimi, müəyyən sahmana xidmət edir. Bu sahmanlayıcı

ünsürlər eyni vaxtda baş verən hadisələri mətnin narrativ təsvirində bir-birinin içinə "girməyə" qoymur və sərhəd markeri kimi informativ parçaları bir-birindən ayırır.

“Sıfır” sahmanlayıcılar KDQ-də o qədər də geniş işlənmiş. Onların mövcudluğu sözlərarası intensional münasibətlərin daha qədim, ibtidai vəziyyətini nümayiş etdirir. KDQ mətnindəki belə parçalarda iki informativ blok arasında sərhəd markerlərin, deyildiyi kimi, işlədilməməsi ilk baxışda onun nəticəsidir ki, burada formal olaraq sahmanlayıcı ünsürlərə, sadəcə, ehtiyac duyulmur. Belə bir hala o gətirib çıxarır ki, Mətn özünü bu məqamla bağlı xeyli arxayın hiss edir.

KDQ mətnində bəzən elə olur ki, biz formal qatda ancaq cavabla qarşılaşırıq. Sual yoxdur, çünki o, cavabdan əvvəl dərs zamanı “səslənib” və mətnin sərhəddindən kənarda qalıb. Ya da ritualdan mətnə gələn yolda o sualı “salıb itiriblər”.

"Ölən adam dirilməz. Çıxan can geri gəlməz" kimi hökm mahiyyətli cavablar dediklərimizə misal ola bilər. Bu hökmlər "sual-cavab"ın mətnə daxil edilmiş ikinci cavab tərəfidir, birinci sual tərəfini formal olaraq biz görmürük, o, sanki "amansız" Okkam ülgücü ilə kəsilib mətndən bir kənara atılıb.

Mətn, əslində, başdan-başa bədiipoetik potensialın içindəki sıxılmış enerjiyadan ibarətdir, deyilə bilər (Öz içindən Möhtəşəm partlayışı vermiş sinqulyar nöqtəni yada salaq). Bədiipoetik enerjiyanın mətn müstəvisinin digər nöqtələrində özünü biruzə verməmiş halı, sıxılmış vəziyyətdə qalan potensial "bazası" mətnin bütövlükdə yaşamında özünü nə cür aparır?! Bu isə artıq psixoloji üstləmələrin mətn strukturundakı təzahürüdür, təsiridir və insan psixologiyasının məlum məqamları ilə bağlı freydvari, yunqvari psixoanalitik oyunları yada salır. İnsanın beyninin dərinlərinə çökən kimi burada da üzə çıxmayan informativ enerjiyə mətnin dərininə "qovulur". Bu şəraitdə, belə deyək, **mətnin "Edip kompleksi"** başlanır. Realizə olunmuş bədiipoetik enerjiyə və realizə olunmamış

bədiipoetik enerjiyə bir-birinə mətn quruluşunda qarşılıqlı şəkildə nə cür təsir edir?! Məncə, maraqlı sualdır və doğru-düzgün yöndən yanaşılsa, problemin ciddi perspektivi var.

Ədir Yazı?

O yerdə ki, insanın özü olmadan, insanın öz səsi gəlmədən insanın Sözü var – orda, deməli, artıq Yazı başlayıb, deməli, Yazıdan danışmaq olar. Nə cür təzahür formasında olursa-olsun, qədim piktoqramlar da Yazıdır, simvolizə edilmiş əşya və predmetlər də Yazıdır, indi oxunan bu sözlər də Yazıdır. Bəs necə olur ki, o doğulur, özü də bu doğuluş qəfildən olmur, Yazı birdən doğulmur? Bəlkə də, təbii olardı ki, sual belə qoyulsun: necə olur ki, Yazı doğulmağa başlayır, özü də Mif daşından keçə-keçə doğulmağa başlayır?

Əlbəttə ki, Yazı, mədəniyyəti qoruyan, saxlayan və onun digər zaman mərhələsinə ötürülməsini təmin edən etibarlı, mühüm bir vasitədir. Yazı hakimiyyət formalarını genişləndirən, gücləndirən, insanlar və dövlətlər arasında əlaqələr yara-

dan, ünsiyyəti rəngarəngləşdirən və ən əsası rahatlaşdıran bir vasitədir.

Maraqlı odur ki, Yazı özünün ilkin leqal (!) təzahürünə beynəlxalq mahiyyətli piktoqramlarla başlayır və yalnız sonralar əsrlər keçdikcə, daxili forma və libasını cilaladıqca yavaş-yavaş milli xüsusiyyətlər də kəsb etməyə başlayır.

Yazı ucsuz-bucaqsız, sonu-axırı olmayan, nəhayətsiz, hüdudsuz kollektiv təfəkkürün intizama dəvətidir. Əvvəl-əvvəl dəvətdir, sonra zor gücünə intizama gətirilməsidir. Yazı ilə insanda potensial şəkildə əvvəlcədən mövcud olan, proqramlaşdırılan genetik fərdi keyfiyyətlərin inkişafı üçün geniş imkanlar və şərait yaranır. Yazı özünə doğma sığınacaq tapır – əvvəlcə özü utana-utana o sığınacağa qısılır, sonra o sığınacağı zəbt edir. O sığınacaq insan qəlbidir.

Aydınır ki, belə Yazı kollektivi içəridən partladan bomba kimi olmalıdır və Yazı fərdi kollektivdən ayırmaqla kollektivin parçalanmasının əsasını qoyur. Fərdin ayrılması, yəni, kollektiv içəri-

sində artıq öz-özünü ayrıca dərk eləməyə başlaması onun zənginləşməsinin də başlanğıcı olur.

Amma kollektivi də sonadək, hər bir üzvünə-dək parçalamaq olmazdı. Parçalanma meyvəsindən dadan fərd artıq özünü kollektivdən ayırmaqla, bir növ, özünü xüsusiləşdirməklə bu prosesi kifayətedici dərəcədə tamamlanmış sayır və özü bu prosesi dayandırır. İlk şamanlar, ilk şahlar, yəqin ki, bu cür yaranmağa başladılar....

İlk reyğəmbərlər də, yəqin ki, bunun nəticəsində meydana gəldilər. Yazı bir, ya iki fərdi kollektivdən ayırdı, sonra onlar özləri kollektivin kollektiv kimi qalması üçün, ondan daha heç kimin ayrılmaması üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər. Peyğəmbərin yaranmasının əsas şərtlərindən biri o deyil ki, işıqlı, bilici adam yaranmalıdır. Əsas şərt bəlkə də odur ki, bu işıq qaranlıq bir kütlənin fonunda parlamalıdır. Qaranlıq kütlə bu halda vacib amildir.

Deməli, Mif kollektivə, cəmiyyətə arxalanır. Yazı isə öz dayağını şəxsiyyətdə, fərddə görür. Şəxsiyyətin inkişafında – zənginləşməsində, mürək-

kəbləşməsində, müxtəlif, bəlkə də əks çalarlar qəbul etməsində görür. Yazı məhz belə bir münbit zəminin üzərindən özünün əsl inkişafına başlaya bilərdi. Çünki fərdin aləmi Mifin əli çatmayan, Mif üçün qaranlıq və aydın olmayan bir aləm idi. Və məhz bu aləmi Yazı mənimsəməyə başladı.

Yazının qəhrəmanı olan qədim insan yavaş-yavaş daxilən genişlənməyə meyl etdi və yavaş-yavaş daxilən sirr sahibinə çevrildi. İlk fərd kollektivdən özünü bəlkə də ona görə seçib ayırdı ki, daha doğrusu, onu ona görə seçib ayırdılar ki, onun artıq özünün bildiyi, daha doğrusu, ona pıçıltı ilə etibar edilən və heç kimə – heç bir başqa kollektiv üzvünə bildirilməyən sirri oldu. Beləliklə də onun çiyinə indiyədək ona tanış olmayan bir psixoloji yük qoyuldu.

Əgər Mifin üslubu bütövlükdə Söz üzərində qurulmuşdusa, Yazının üslubu **cümlə** ilə formalaşır. Məhz cümlə Yazı mahiyyətinin ən əyani, ən effektiv ifadə uzunluğu, ifadə tutumu kimi özünü göstərir. Məhz cümlədə psixoloji dərinliyə və mürəkkəbliyə, mənəvi zənginliyə meydan verə biləcək güc və im-

kan var. Yazı məhz cümlə vasitəsilə dərinə işləyən obrazlar, qarışıq, mürəkkəb hadisələr, intriqalar, dolambaclı süjetlər, bir-birindən seçilən talelər yaratdı. Onların hamısını yadda saxlaya, inkişaf etdirə bildi. Mif bunu edə bilməzdi, çünki yaddaşı və zaman perspektivini əhatə etmək bacarığı yox idi. Mif sklerotik yaddaşı ilə cümləni doldura bilməzdi və bu vəzifə Yazının boynuna düşdü. Amma orası da var ki, Cümlə özü də elə belə, heç nədən, boş yerdən yaranmadı, Cümlə özü də Sözdən yaranmışdı, daha dəqiq desək, Sözün içindən doğuldu və formalaşdı. Söz əgər bütövlükdə kollektivin təmsilçisi idisə, Cümlə fərdin təmsilçisi oldu. Və bu cümlə artıq Söz kimi hamıya məxsus və hamının deyildi, bütövün, ümuminin, tamın ifadəsi deyildi. Cümlə artıq konkret ünvanlı idi, fərdi idi. Cümlənin artıq konkret müəllifi vardı – bu müəllif fərd idi.

Fərdi olduğu üçün Cümlə fərdin bütün daxili aləmini açıb güzgü kimi göstərir. Həm öz məzmununda, həm də ifadə tərzində, hətta bəzən öz formalaşma üsulu ilə də fərdin səciyyəsinə nümayiş etdirir.

Cümlə ilə və Cümlə vasitəsilə Yazı fərdin qəlbinə, daxilinə yol salır və başlayır bu çətin, ağır yolla yavaş-yavaş irəliləməyə. Vaxt gəlir və Yazı

üslubunun dayaq nöqtəsi kimi, ideal bir qəlib kimi tapılan Cümlə unudur ki, Sözün içindən doğrulub intişar tapıb. Unudur və Sözlə kəskin mübarizəyə girir, Sözün ehtişamının izlərini hər yerdən, birinci növbədə Dastandan itirməyə çalışır. Bütün nankorların miskin taleyini yaşayır...

Тəmas nöqtəsi Dastandır. Münasibətlər Dastanda gəlib birləşir. Mifin bütün əzəməti və gücü də məhz burada özünü göstərir, gələcək gücsüzlüyü, zəifləməsi də məhz burda öz ilkin tərpənişinə başlayır. Yazının da eynilə ilkin gücsüzlüyü burda - bu təmas nöqtəsindədi. Hər şey bu təmas nöqtəsindən – Dastandan başlayır: güc də, gücsüzlük də!..

Və bu günəcən gəlib çıxır.

Mifolinqvistika mifologiya ilə dilçiliyin sərhəddində baş verən mifoloji və linqvistik hadisələr arasındakı toqquşmaların daxili mahiyyətini öyrənməyi məqsəd kimi qarşısına qoyan bir elmi istiqad

mət kimi düşünülür. Adda-budda şəkildə bu yöndə söz deyənlər, təbii ki, olub, amma bu mətləbin sistemli işlənməsi hələ ki diqqəti cəlb etməmişdir. Bir də görürsən ki, mifoloji araşdırmalar zamanı tədqiqatçı özündən xəbərsiz gedib ədəbiyyat, fəlsəfə, semiotik istiqamətlərə çıxıb bilir, dilçiliyə isə gəlməyi asan olmur. Dilçilik mifoloji araşdırmalar adlanan kosmik gəminin qarşısında “açılan” qara dəlik kimidir. Orda səni nə gözləyir sualına və ümumiyyətlə, ordan qayıtmaq mümkündürmü sualına cavab yoxdur.

Əgər biz bəşərin ümumi (universal) inkişaf tarixini “qat” adlandıracağımız müəyyən hissələrə bölsək və bu qatların funksiyalarını müəyyənləşdirmək istəsək, invariant (etalon) nümunə 1-ci ən qədim (primitiv, müstəqim) ilkin qata məxsus element kimi diqqəti cəlb edər. Başqa sözlə desək, birinci, ən dərin ilkin qatın funksiyası məhz invariant və invariantların yaratdığı münasibətlərdən ibarətdir. Bunu deməklə o nəzərdə tutulur ki, ən dərin ilkin, primitiv qatda cəmiyyət üzvü (və yaxud primitiv insan) hər hansı fikir bildirmə ilə müstəqim

və birmənalı şəkildə (bu isə hətta o ilkin dövrdə belə real sözlər vasitəsilə həyata keçirilirdi) məşğul olurdu.

Hər şey müstəqimlikdən başlayır. Müstəqimlik (söz, ifadə, nida...) münasibətlərin ilkin, ən qədim qatıdır. Beləliklə, ilkin qat və ona uyğun müstəqimlik münasibətləri bizim təqdimatımızda əsas çıxış nöqtələrindən biri (birincisi) olacaq.

Primitiv insanlar arasında münasibətlərin müstəqimlik qatından sonrakı növbəti mərhələsi müstəqimliyin yeni dərki ilə bağlıdır. Dünən müstəqim şəkildə dərk və qəbul edilən məna tarixin növbəti mərhələsində yeni qat cücerti verərkən artıq metaforik şəkildə anlaşılır. Beləliklə, 2-ci qat metaforik qat adlandırıla bilər.

2-ci qatın (bu, artıq həm də mifoloji məkan-dır) elementlərini isə variantlar kimi ayırmaq mümkündür. Variantları məhz bu ikinci qatın funksiyası saymaq olar. Bu qatı biz mifoloji məkana məxsus qat kimi ayırırıq. İnkişaf tariximizin ən qədim deyil, ondan bir mərhələ sonrakı, variantlara söykənən, variantlar vasitəsilə geniş nəfəs ala bilən bu qatı məhz mifoloji təsəvvürlər, mifoloji dünyagörüşü və dilin mifoloji mahiyyəti üçün əlverişli və münbit zə-min (şərait) yaradır.

Variantların əmələ gəlməsilə səciyyələnən ikinci, mifoloji qatda müstəqim modellərə belə deyək, “ehtiram”, “pərəstiş” yoxalmağa başlayır. Dildə meydana çıxan variantlar təfəkkürdə də müəyyən dəyişikliklər yaradır. İnsan dərk edir ki, onun seçmə imkanı var. O, bir neçə (təbii ki, əvvəlcə iki) işarədən istədiyini seçə bilər. İkinci qatda seçim tam olaraq onun ixtiyarındadır. Seçimin motivləşməsi daha sonrakı dövrlərə aid edə biləcəyimiz mürəkkəb psixoloji-ictimai səbəblərin nəticəsi olaraq ortaya çıxır. Amma qeyd edək ki, bunu, yəni, seçim imkanının olmasını anlamağı hələ onun seçmə hüququnun olmasını anlamasına dəlalət etmir. Seçmə imkanı ilə seçmə hüququ bir-birindən kifayət qədər aralı məsafədə duran artıq linqvistik yox, fəlsəfi, hüquqi, ictimai dəyərlərdir.

Dilçilik və psixologiya, dilçilik və fəlsəfə, dilçilik və sosiologiya, dilçilik və tarix, dilçilik və ədəbiyyat... kimi termin-birləşmələr dilçiliklə, psixologiya ilə, fəlsəfə ilə, sosiologiya ilə, tarixlə, ədəbiyyatla məşğul olanlara yaxşı məlumdur. Bu birləşmələr onlarda təmsil olunan hər hansı bir

tərəfin mənafeyini “şişirtməyi” nəzərdə tutmur, tərəflərin bir-birindən qarşılıqlı zənginləşmə və faydalanma prinsipinin gözlənməsi ilə meydana çıxır.

Qeyd olunası vacib bir məqam həm də odur ki, biz daha bir seçim qarşısında qalıırıq. Hansı hansının içindədi, dilmi mifoloji təsəvvürün içindədi, yoxsa mifoloji təsəvvürü dil libasına bürünüb – asanlıqla bilinməz. Mifoloji təsəvvürün zərrəcikləridimi dil ərazisinə səpələnib, yoxsa dil elementlərini mifoloji təsəvvürün hər addımında, hər qarışındadır – bunu dəqiq demək çətinidir. Yəqin ki, bu iki halın ikisi də eyni zamanda baş verir. Ona görə də bu iki məqamdan və onların birləşməsindən danışarkən, həm birinci, həm də ikinci hal bizim üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli olmalıdır.

Biz belə düşünürük ki, dil özünün müstəqim qatını (təmiz məntiqdən ibarət ən dərin qatını) ilkin olaraq qurur və yalnız bundan sonra növbəti qata keçib bütün intensiya gücü ilə mifoloji istiqamətə, yəni, əsl yaradıcılığa, seçim imkanı olan yaradıcılığa doğru tuşlanır. Deməli, ən dərin qat hansıdır sualının cavabı budur: bu müstəqimlik qatı deyə biləcə-

yimiz ilkin qatdır. Bu qat bütün dil ünsürlərinin müstəqim anlamda işlənməsini zəruri edir və insanın ancaq ən zəruri tələblərini ödəyir. Bu qat poetikliyə və məcaziliyə hazır deyil, bu qatın poetik funksiyası yoxdur. Bu qatda olanlar “başqa cür də demək olar” məntiqindən uzaqdırlar. Variantlardan istifadə edərkən ədəbiyyat, ondan əvvəl mifologiya (ən azı müxtəlif məkanlarda eyni mətləbi işlərkən) məhz bu düşüncədən (“başqa cür də demək olar”) başlayır.

Birinci müstəqim qatın üzərindən ikinci, bizə daha yaxın olan mifoloji qat ucalır. Bu zaman müstəqim dil elementləri yavaş-yavaş məcazilik, başqa cür desək, mifoloji cizgilər qazanmağa başlayır. Variantlar meydana gəlir. Bunun da öz obyektiv şərtləri var. Məcazilik sırf dil ehtiyacı sayəsində üzə çıxır. Yeni mənalar yarandıqca onların ifadə olunması, təbii ki, mövcud dil arsenalı hesabına həyata keçirilə bilmir. Onun – dilin buna gücü çatmır. Dil məcbur olur ki, yeni mənanı köhnə ünsür vasitəsilə ifadə etsin. Beləliklə, köhnə ünsürün üzərinə əlavə funksiya düşür. Nəticədə məcazlar, sinonimlər (variantlar) yaranır. Deməli, məcazlar, dilin zəifliyini ört-basdır etmək məqsədi güdür. Bu halı dilin “xəstəliyi” kimi qəbul etmək olar. Dilin “xəstəliyi”

barədə XIX əsrdə ingilis alimi Miller, rus alimi Potebnya yazıblar. Əgər məcazlar yeni mənanı ifadə etməkdə dilə kömək edirlərsə, o zaman sinonimlər, başqa sözlə desək, variantlar dili xəstəlikdən qurtarmağa çalışan ünsürlər kimi diqqəti cəlb edir. Məcazlaşma və sinonimlik, beləliklə, qarşı-qarşıya duran iki güclü meyl kimi mifoloji qatda, poetik duyumun və onun ifadəsinin hökmran olduğu 2-ci qatda bu şəkildə üzə çıxır.

Hər üç qatı – 1-ci müstəqim qatı, 2-ci mifoloji qatı və 3-cü poetik qatı qədimdən üzü bu yana ayrı-ayrılıqda təsvir etmək çox maraqlı olardı. 1-ci qat (ən dərin qat), əslində, mifoloji qat deyil. Çünki bu qata məxsus olan dil işarəsinin qayəsi müstəqimlikdir. Bu qatda variantlar hələ ki, özünü göstərmir. İnvarinatların hakimiyyəti mövcuddur.

Ondan sonrakı 2-ci mifoloji qat artıq dil xəstəliyinin özünü biruzə verdiyi qatdır. Bu zaman mifoloji təsəvvür işə düşür və müstəqimlik ilkin məcazilik ilə tamamlanır (əvəz edilir – yox!). İlkin məcazilik primitiv insanın bu məcaza inanması ilə səciyyəhlənir. Bu, klassik mifoloji qat sayıla bilər. Bu qatın sakinləri bir-birinə “Bir oğul qayadan yıxdın” əvəzinə “Bir oğul qayadan uçurdun” deyirlər və inanırlar ki, oğlan quş olub qayadan uçmuşdur. Bu

təmiz mifologizmdir. Dil xəstəliyi yenə də göz önündədir. Varinatlar ortaya çıxır və invarinatların hakimiyyəti öz yaradıcılıq resursunu bitirir. Artıq bütün invarinatlar “icad” olunmuşlar.

Daha sonrakı 3-cü qat mifoloji qatın üzərindən, onun əvəzinə yüksələn poetik qatdır. Bu qat mifologizmdən istifadə edir, amma artıq ona inanmır. Oğlan quş olub qayadan uçmur, oğlan quş kimi (!!!) qayadan “uçur”. “Kimi” qoşması qətiyyətlə demək olar ki, poetik qatın ən böyük ixtirasıdır. “Kimi” ilə geniş bir dünyaya yol açılır – poetik düşüncə artıq geridönməz şəkildə düşüncələrə hakim olmağa başlayır. Əks halda isə “kimi” qoşması olmadan poetik düşüncə qanadsız quş kimidir.

Ən qədim, primitiv qat, əslində, dilin yaranmasının, vahidlərarası münasibətlər qurulmasının ilk qatı, ilk mərhələsidir. Günün başlanmasını şəfəqin (dan yerinin) sökülməsi ilə bağlayıb bu mərhələni “dansökülən” mərhələ də adlandırabilirik. Bu qatda konkret münasibətlər qurulur və müstəqim mənalar formalaşır. Hələ dil xəstəliyi özünü göstərmir. Çünki dildəki boşluqlar indi oldu-

ğu kimi hiss edilmir. Bu qat üçün bir ifadə vasitəsi və bir məna aparıcıdır. İnformasiyanın ən formal şəkildə, hər hansı əlavələrsiz (istər variant əlavəsi, istər üslubi əlavəsiz – süsləmələrsiz) ötürülməsi vacib bir yaşam tərzı kimi öz yolundan sapmır. Əlavələrə – süsləmələrə ehtıac sonra yaranacaq.

Daha sonra (başqa bir mərhələyə qədəm qoyandan sonra) eyni anlayışın, eyni məqamın başqa bir təsvir ifadəsi (variantlar) özünü göstərməyə başlayır. Niyə belə olur?! Görünür, informasiya ötürən öz məqsədınə çatıb-çatmaması ilə bağlı şübhələr girdabına düşür, fikrini çatdırıb-çatdırmaması ilə bağlı tərəddüdlər keçirir və belə olarkən o yenidən, artıq bir az əvvəl olduđu kimi deyil, bir qədər başqa, daha inandırıcı şəkildə öz ibtidai informasiya kanalına müəyyən əlavələr etməyə başlayır. Bu, baş verərkən primitiv insan artıq 2-ci qata qədəm qoymuş olur. 2-ci qat bu şəkildə fəaliyyətə başlayır, başqa sözlə, mifoloji təsəvvür formalaşmağa başladığı üçün qədim insan artıq onun köməyindən istifadə edərək ətrafı ilə daha rəngarəng münasibətlər qurur, daha doğrusu, **həm də** onun köməylə bu münasibətləri qurur.

Mifoloji məkan insanın variantlardan istifadə etməsinə şərait yaradır. Variantların ortaya çıxması düşüncəni yolsuz-izsiz bir istiqamətə salır. Sanki Odisseyin İtakaya dönüş səyahəti başlayır. Göz işləyən genişlik və uzaqlıq, batmayacaq, amma dərinlik insanı ahənrubə kimi öz içinə çəkir. Dil öz inkişafı nəticəsində təfəkkürə yeni variantlar təklif etdikcə təfəkkür də öz növbəsində bu dil materialı ilə yeni üfüqlər kəşf etməyə başlayır. Variantlar yaranır. Onlar isə nəhayətdə süjet yaranmasına gətirir. Beləliklə, süjetlər yaranmış olur. Amma orası da var ki, bütün bunlar eyni vaxtda yarana bilərdi. Dil materialı olmadan təfəkkür heç nə edə bilməzdi, təfəkkür hazır deyildisə, dil öz-özlüyündə naçar qalardı.

2-ci qatda variantların və sinonimlərin yaranması mifoloji layın qaldırılması və fəaliyyətə başlaması işində iki əsas dil külüngü oldu.

Üslubi qat kimi ayırdığımız bu qat artıq poetik təfəkkür tərzinin oyanması, daha doğrusu, yaranması ilə səciyyələnən qatdır. Artıq mifoloji poeziya ikinci qatda dil xəstəliyinin geridə buraxılması ilə yaranan variantların (metaforaların) poe-

ziyası öz yerini real poeziyaya verir. İnsan dediklərinə artıq inanmamağa başlayır. “Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır” tezisi onu yaradan müəllifindən çox-çox əvvəl öz işini “görməyə” başlayır.

Sinqulyar nöqtəni biz özündə *sonsuz* (!) informasiya daşıyan bir reallıq kimi qəbul edirik.

Bu nöqtə insanın meşədəki həyatının, dilin hələ özünü göstərəcək dərəcədə inkişaf etmədiyi bir dövrün ayrılmaz hissəsidir. Hər hansı ekstremal situasiyada istifadə edilən vasitədir. O qədim dövrdə çıxarılan universal bir səs hər hansı təhlükənin mövcudluğu ilə bağlı böyük bir informativ xəbəyə və yaxud digər qəbilə, icma üzvünün öz yanına dəvətinə və yaxud hansısa hissin bildirilməsinə (etirafa?) və yaxud hər hansı başqa həyat üçün vacib informasiyanın ötürülməsinə bərabər ola bilərdi. Bu nöqtə A-dan B-yə ötürülən son dərəcə vacib bir signaldır. Bu signal bizim anladığımız mənada neçə-neçə cümləni birləşdirə bilər.

Belə çıxır ki, normal (ənənəvi) yanaşmada ən kiçik vahid kimi səsdən başlayıb ən yüksək vahid kimi qəbul edilən mətnə (mürəkkəb sintaktik bütövə, diskursa, mikromətnə...) doğru dil fəaliyyəti böyük bir yol keçib gedirsə, dilin qədim, primitiv dövründə (hələ ayrıca sözün, cümlənin formalaşmadığı bir dövrdə) – mifoloji məkanla dil məkanının birləşdiyi bir dövrdə əvvəl ilə (sinqulyar səs ilə) axır (mətn) bir-birinin içindəymiş kimi təzahür edir.

Səs-siqnal invariant və variantların mübarizəsinin labüdlüyündən xəbər verir. Səs-siqnalın variantları (səsin tembrə görə, tələffüz manerasına görə, intonasiyaya görə dəyişməsi və başqa ekstra-lingvistik amillər) onu qəbul edənlər üçün informativ deyil, çünki onlar ikincidirlər. Səs-siqnalın etalon vəziyyəti, normativ vəziyyəti, başqa sözlə desək, invariant vəziyyəti isə onun ilkin vəziyyətidir. Həm də müstəqim informativlik daşıyan vəziyyətidir. Invariant səs-siqnal müstəqim informasiya funksiyası daşıyır. Bu, çatdırılması vacib olan çağırış – model-

dır. Məqsədli şəkildə yaradılan informasiya modelidir. Məhz onun üzərindən səs-signalın variantları yaranır və inkişaf edir. İnvariantla variantların bir əsas fərqi də ondadır ki, dil nöqtəyi-nəzərindən invariant inkişaf etmir, variantlar isə inkişaf edir. Dilin gəlişməsi variantların inkişafından güc alır. İnvariantların inkişafını isə təfəkkürün inkişafı şərtləndirir.

Üslub və variantlar mənəvi baxımdan eyni mənşəli anlayışlardır. Üslubun canı variantların peyda olması ilə güc yığmağa başlayır. Amma üslubun ilkin (primitiv) çıxış vəziyyəti invariantların iştirakı ilə müəyyənleşir. İnvariantlarla variantların sonrakı münasibəti yunan miflərindəki titanlarla yeni allahların münasibətnə bənzəyir. Nəhayətdə, dil müstəvisində də variantlar (yeni allahlar) qalib gəlir və invariantın hakimi – mütləqliyinə son qoyulur. Variantlar hətta öz inkişaf meyllərini regulə edə bilmir və bir qrammatik – leksik orbitdən digərinə keçə bilirlər.

İlkin üslub, yəni, ilk müstəqim informasiya toplusu (invariantlar sistemi) danışq məkanına aid

dəyərdir. Bu, bütün ictimai birliklər üçün (onların qədim, primitiv vəziyyətləri üçün) keçərli universal prinsipdir. Digər üslublar (rəsmi-ışgüzar, elmi, texniki, publisistik, bədii...) bunun – müstəqim formaların üzərindən (hər bir ictimai birlik üçün spesifik tərzdə) yaranır.

“Söz” vahidi ilə bağlı ilkin müstəqim mənə derivatı “söz demək” birləşməsində özünü göstərir. “Söz demək”, “söz danışmaq” ilkin mənalar kimi ideal şəraitdə “bir anlayış bərabərdir bir ifadə vasitəsinə” məntiqinə uyğundur. Bu birləşmə, ümumiyyətlə, “danışmaq” sinqulyar feilinin sintaktik törəməsi rolunu oynayır. Əsl dram bundan sonra yaşanır. “Söz” vahidinə bağlana biləcək bütün digər birləşmələr daha sonra artıq dilin gücsüzlüyünün, bir qədər də kəskin desək, dil xəstəliyinin (Milleri və Potebnyanı xatırlayaq) nəticəsində yaranır. Çünki dil yeni yaranan situasiyalar və anlayışlar üçün yeni formal vahid yarada (icad edə) bilmir, arsenalında mövcud olan vahiddən istifadə edir. Bu isə “söz” vahididir. Yeni ifadənin canında bu leksik vahid durur. Paralel olaraq qarşısalınmaz şəkildə

digər köməkçi faktor özünü göstərir: məcazlaşma baş verir. Məcazlaşma özünün konkret təzahüründə meydana çıxır. Onun konkret təzahürü personallaşma aktı ilə üzə çıxır.

Cümlə modelləri mifoloji təfəkkürün bariz ifadə vasitələridirsə, variantların yaranması ilkin mərhələdə bu mifoloji təfəkkürün genişlənməsini nəzərdə tutur. Variantların yaranmasının şüurlu mərhələsi isə artıq üslubi qatın təfəkkürdə yer tutmasından xəbər verir. Burada biz modeldən (invariantdan) variantlara gələn yolun xaosdan kosmosa gələn yolu “təqlid” etməsinin şahidi oluruq. Bu isə sintaktik düzəndə (əsas etibarilə, söz sırasında) baş verən dəyişikliklər vasitəsilə həyata keçirilir.

Sintaksis bizim özümüzdən xəbərsiz şəkildə mifologiyə digər dil səviyyələrindən daha açıq məkandır. Çünki məhz burada sinonimiya özünün maksimal həddinə çatır. Cümlə qəliblərinin sinonimiyasından tutmuş mətnlərin sinonimiyasına qə-

dər sonsuza qədər “var-gəl” variantları məhz sintaktik məkanda mövcuddur.

*M*orfoloji müstəvidə mifolinqvistika elementləri variantların, sinonimlərin yaranması ilə üzə çıxır və onların bir-birilə münasibəti onlardan və aralarındakı bu münasibətlərdən ibarət xüsusi məkan yaradır. Bu mifolinqvistik məkan “xaosdan kosmosa” matrisasını asanlıqla qəbul edir və aydınlaşır ki, mifoloji müstəvi heç də əlahiddə deyil, digər dil müstəvilərinə (fonetik, sintaktik) dəstək ola biləcək səviyyədə özünü göstərən dil reallığıdır. Onun sinqulyar səsin tərkibindəki həyatı və cümlənin tərkibində variantların yaranmasına “köməyi” bunu aşkar şəkildə sübut edir.

*M*ifoloji səsdən mifoloji şəkilçiyə, mifoloji şəkilçidən mifoloji sözə, mifoloji sözdən mifoloji cümləyə və mifoloji cümlədən mifoloji mətnə! Yuvarlaqlaşdırsaq, *mifoloji səsdən mifoloji mətnə!* Aydındır ki, bu müxtəlif vahidlərin hamısını özünəaid dis-

kurs müşaiyət edəcək. Bütün dilçilik çabaları, bütün dil fəaliyyəti bunların arasında! Amma deməmək mümkün deyil ki, sinqulyar səs də, sonsuz lüğət də, sonsuz mətn də mifoloji aspektdən diqqətlə baxdıqda adamın gözüinə eyni cür görürük – eyni biçimdə, eyni gücdə və eyni missiyada! Kainatın yaranması, bizi əhatə edən bütün bu rəngarəngliklər kiçik bir sinqulyar nöqtənin partlayışı nəticəsində baş veribdirsə, o zaman sonsuz mətn də sinqulyar səsin partlayışından yaranıbdır deməyə tam şəkildə əsasımız vardır.

O, dilin inkişafını öz daxili psixonevroloji potensialının eneriyası hesabına mümkün qədər (bəzən də süni şəkildə) sürətləndirir. Amma biz bilirik ki, bunu adekvat şəkildə həyata keçirmək, sadəcə, mümkün deyil. Dil heç zaman reallıqda obyektiv aləmi olduğu kimi təsvir edə bilməyəcək. Onun buna gücü çatmayacaq. Dil bundan özünü “xəstəliyə vurmaqla” 1 imtina edəcək. İnsan öz dilinə bu məqamla bağlı heç zaman qalib gələ bilməyəcək. Digər tərəfdən, obyektiv aləmin özü də insana özünün adekvat dərkini üçün bütün mümkün çəhdləri (kvantları) göstərməyəcək.

Oğuz türklərinin qədim xalq dastanı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” qeyri-səlis məntiq prinsiplərinə öz dil məkanında bol-bol yer verir. Bu qədim dastanın dərinində gizlənən düşüncə tərzı qeyri-səlis məntiqin dörd sütununun (fasetinin) hər birinə aid olan spesifik məntiqi sxemlərin formalaşmasına gətirir. Və məlum olur ki, Dastanımızda qeyri-səlis məntiqə dair kifayət qədər geniş dil materialı var. Bu isə öz növbəsində ondan xəbər verir ki, qədim əcdadımız dünyaya baxışında daha geniş və daha dərin yanaşmanı üstün tutur. Məhz daha geniş seçim imkanı olan yanaşma onun tərcihinə dönür. Daha geniş seçim imkanı isə məhz qeyrisəlis məntiq prinsiplərinin “işə düşməsi” nəticəsində mümkün olur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında əcdadımızın beynində, bəlkə də, özündən xəbərsiz şəkildə təzahürünü tapan və qeyri-səlis məntiqin dərin mənəviideoloji özülü sayıla bilən demokratik düşüncə tərzı öz əksini tapmışdır. Bu düşüncə tərzı təsadüfi deyil, o, əcdadımızın ən qədim dövrdən ona xas olan davranışını, özünə və ətrafa münasibətini tənzim edir, bütövlükdə isə müasir millətimizi tolerant, loyal, multikultural və canında, qa-

nında, şüurunda özündən ətrafda nə varsa hər şeyə sevgi yaşadan bir millət kimi formalaşmasını aşkar şəkildə nümayiş etdirir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində qeyri-səlis məntiq prinsiplərinin ifadəçisi olan bəzi konkret dil vahidlərinin işlənməsi, təbii ki, bizi onları ayrıca təhlil etməyə sövq edir. Biz Dastanın dərinliklərinə bu işarələr (onlara qeyrisəlisliyin tikinti materialı da deyə bilərik) vasitəsilə enməyə çalışırıq. Dastanın gizli qatlarının bu şəkildə “açılması” onun məxəzini bədii təfəkkürün oyanmasının ilkin dövrlərinə aparır. Qədimlik, özü də tarixdən əvvəlki mifoloji tarixin qədimliyi əyani şəkildə gözümüz önündə canlanır.

Dastandakı bir sıra dil vahidləri – ayrı-ayrı sözlər, qoşa sözlər, qoşmalar, saylar, qeyri-müəyyən əvəzliliklər, təqlidi sözlər, zərər, modal sözlər qeyrisəlisliyin formal əsasını hazırlamaqda sanki

dediyimiz kimi bir tikinti materialı rolunu oynayır. Onları bir ümumi adla hedclər deyə adlandıracağıq.

Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, dil müstəvisində, konkret olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnində özünü göstərən hedclər söylənən fikrin, məzmunun kəskinlik dərəcəsini yumşaltmağa və ya yumşaqlik dərəcəsini kəskinləşdirməyə xidmət edir. Bu tipli “yumşaltmalar” və “kəskinləşdirmələr” həm real dil elementləri, həm də intonasiya vasitəsilə gerçəkləşir. Dastanda hedc funksiyasında işlənən sözlər, ifadələr, qoşa sözlər, modal sözlər... aid olduqları kontekstə modallıq rəngi və ruhu qatır. Bu şəkildə onun kəskinliyini və yaxud yumşaqlığını aradan qaldırmağa xidmət edir. Başqa sözlə, hedclər vasitəsilə mətn özünün donuq (ştil) vəziyyətindən çıxır və onun səthində hərəkət yaranır deyə bilərik.

Nəinki qeyri-müəyyən əvəzliliklər, hətta bütün əvəzliliklər (onların adında da nəyisə əvəz et-

dikləri aşkar şəkildə əksini tapıb), nəinki bütün əvəzliklər, hətta dildəki bütün digər sözlər də obyektiv aləmdəki reallığı bir niqab kimi bizdən gizlədir. Füzulinin ölməz misrasını xatırlayaq: “Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır”. Və biz belə düşünərkən bütöv dilin hətta nəhəng, möhtəşəm bir əvəzlik, bir hedc kimi qarşımıza çıxdığını görə bilməməmiş mümkün deyil. Beləliklə, dilin bir funksiyası da üzə çıxmış olur. Bu, onun obyektiv aləmi dil daşıyıcısından gizlətmək funksiyasıdır. Belə bir nəticə qarşısındaıyıq. Bütün dil korpusu qeyri-səlis məntiqin təzahürü kimi! Bu fikir ətrafında düşünməyə dəyər.

Yayğınlıq, qeyri-müəyyənlik, kəskin təsvirdən qaçma halı və nəhayət, qeyri-səlislik leksik tərkibin vacib komponentlərindən olan qoşa sözlər vasitəsilə də Dastanda özünə yer tapır. Bu məqamda qoşa sözlər hedc funksiyasında çıxış edir. Dastan qoşa sözlərin hedc kimi çıxış etmə nümunələrini bol-bol təqdim edir.

Qeyri-səlis məntiqin tikinti materialı kimi nəzərdən keçirdiyimiz hedclər Dastan mətnində müəyyən yumşaldıcı (kəskinləşdirici) ab-hava

yaradır. Bununla, mətndə özünü göstərən qətilik, dözülməzlik, dəyişməzlik dəyərlərinə, başqa sözlə, invariant mütləqiyyətinə qarşı bir etiraz müşahidə edilir. Şüurda gedən bu etiraz dalğaları qeyri-səlislik elementləri ilə dəstəklənir. Əcdadımızın şüurunda özünə yer tapan evfemistik nüanslar qeyri-səlisliyin “tikinti” materialı olan hedclər vasitəsilə inkişaf etməyə başlayır və bu, nəticədə demokratik düşüncə tərzinin, tolerantlığın formalaşmasına gətirir.

“Kitabi-Dəqə Qorqud” mətni barədə ilk öncə onu demək lazımdır ki, o, anaxronik mətndir. Bu mətn öz filoloji və humanitar mahiyyətinə görə ədəbi məhsul olaraq müəyyən (konkret) bir dövrə aid edilə bilməz. Bu mətnə bir hissəsi digərinin sərhədini keçən tarixəqədərki mifoloji və tarixi dövrlərin dil və təfəkkür “yadigarları” daxildir. Primitiv insanın təbiətin içində yaşadığı və özünü təbiətin tərkib hissəsi kimi “dərək” etdiyi dövrün də əksəsdası (zəif səsi) bu mətndə vardır, artıq Mədəniyyət dövrü insanının Təbiətdən distantlaşıb ona az qala nəzarətçilik funksiyasını həyata keçirdiyi dövrün də (“Mədəniyyət” dövrünün) gur səsi vardır.

“Şübhə daimisi”nin əsas funksiyası düşüncə tərzini “ya... ya...” sxemindən “nə... nə...” sxeminə yönəltməkdir. “Nə... nə...” sxemi düşüncə tərzinin demokratikləşmə rejiminə keçməsindən xəbər verir. Çünki belədə seçim imkanının genişlənməsi ilə qarşılaşırıq. “Nə... nə...” sxemi “ya... ya...” sxemindən fərqli olaraq, öz içinə hökmən üçüncünü, dördüncünü... də ehtiva edə bilir.

Riyaziyyat yaranan vaxt təbii dilin gücü çatsaydı (“dil xəstəliyi”ni yada salaql!), fizika, iqtisadiyyat, sosial həyat, ümumiyyətlə, yaşadığımız dünya indiki ideallaşdırılmış düsturlarla yazılmazdı. Təbii dilin gücsüzlüyü (“dil xəstəliyi”) ona gətirib çıxarmışdı ki, yeni yaranan anlayışların adlarını onlar yarandıqları vaxt qoymaq mümkün olmamışdı. Bu adlar hələlik “gücsüz” dildə artıq mövcud olan sözlərin hesabına yaranırdı. Metaforaların yaranmasının əsl səbəbini məhz burada axtarmaq lazımdır. Eyni zamanda “dilin xəstəliyi” (gücsüzlüyü) onun şüurun inkişafından geri qalmasına şərait yaradırdı. Və yaxud əksinə. Dilin şüurdan geri qalması onun xəstəliyinə səbəb olurdu. Bu şəkildə dil dünyadakı rəngarəngliyin adekvat təsvir mexa-

nizminə çevrilə bilmirdi və yaxud belə bir çevrilmə üçün çətinlik çəkirdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” mətnində qeyri-səlis məntiq elementləri az deyil deyərkən, o nəzərdə tutulur ki, qədim oğuzlarda dünyanı, insanlar arasındakı münasibətləri daha obyektiv, daha adekvat, reallığa daha uyğun şəkildə görmək ehtiyacı və ehtirası var. Qədim oğuzlar “ya... ya...” sxemindəki ikili qarşılaşdırmadan ibarət məntiq ilə barışırlar. Onlar bu ikisi – “ya” və “ya” arasındakı uçurumda üçüncünün, hətta dördüncünün axtarışına qalxırlar. Təbii şəkildə ortaya “nə... nə...” sxemi çıxır. Məhz axtarış onları bu sxemə gətirib çıxarır. “Ya... ya...”nın imkan vermədiyini “nə... nə...” ortaya çıxarır və belə deyək, haman ortanı doldurmağa cəhd edir.

Bir qədər konkret danışaq. Real dil-nitqimizdə bizi əhatə edən elə sözlər və ifadələr var ki, onlardan tez-tez istifadə etsək də, nə olduqlarının, hansı məntiqlə hansı dərin məqsəd naminə “çalış-

dıqlarının” fərqlinə varmadan üstlərindən ötüb keçirik. Biz onlardan istifadə edərkən onların mahiyyəti barədə düşünmürük. Bu söz və ifadələrin dərkə avtomatlaşmış rejimdə baş verir. Onlar isə dil-nitq məkanımızda qeyri-səlisliyin sədaqətli səfirləri kimidirlər.

Qətiyyətlə demək olar ki, həyatımızda bizi qarabaqara izləyən “Necəsən?” sualına cavab kimi işlənən hər hansı söz və yaxud ifadə öz yaranışından qeyri-səlisdir. “Yaxşıyam” cavabından tutmuş “pisəm” cavabına qədər bu cavabların dərəcəsi kommunikativ aktın heç bir tərəfinə adekvat olaraq sonadək bəlli deyil.

Ünsiyyət prosesi çox canlı və diri bir prosesdir. Mövzudan mövzuya ahəngdar şəkildə keçmək bacarığı, tərəf-müqabilini sənə gərəkli istiqamətə salmaq məharəti, səlisliklə qeyri-səlislik arasında incə, dərin məqamlardan yerinə görə istifadə etmək qabiliyyəti bu prosesin əsas təməl bünövrələrindəndir. Və burada nahamvar (gərginlik yaradan)

məqamlar, başqa sözlə desək, qeyri-dəqiq, müəmmalı məqamlara işarə edən ifadələr bol-bol ortaya çıxır.

Lexik vahidə nəzər saldıqda görürük ki, o da bir tərəfdən ayrıca-ayrıca (*korpuskulyar*) özünü göstərir, o biri tərəfdən müxtəlif lağımalar vasitəsilə ardıcılıq (*mütəmadilik*) şəraitində sonsuz sayda semantik yükləmələrlə digər leksik vahidlərə intensiya vasitəsilə bağlanır.

Dil-nitqin leksik qatındakı qeyri-səlisliyinin ən bariz göstəricisi məhz budur. Və bu sözlərin bizə tanış olan və təsviri planda yazılmış leksikoloji lüğətlərdə qeyri-səlislik baxımından “oxunmalarına” mane olan məqam onların, yəni, sözlərin bu lüğətlərdə əlifba sırası ilə düzülmələridir. Məhz əlifba sırasının tətbiqi sözlərin bir-birilə mövcud olan gizli, yaxud aşkar əlaqələrini görməyə çətinlik yaradır, çünki bir-birilə əlaqəli sözlər bir-birindən çox uzaqda yer ala bilirlər.

Aparılan bu tədqiqat bizə eyni zamanda **sinergetika** kimi möhtəşəm bir açıq sistemin dil-nitq müstəvisində özünü necə biruzə verməsini

ortaya qoya biləcəyimiz baxımından da faydalı görünür. Bununla bağlı deyə bilərik ki, bu yeni sahənin üzə çıxmasına və xüsusi olaraq tədqiq edilməsinə olan ehtiyac bizi ciddi şəkildə düşündürməlidir. Bu sahə **sinergetik dilçilik** sahəsidir.

Qeyri-səlislik məqamları dil-nitq məkanında qədim zamandan bu günə qədər reallaşan inkişaf boyu artan xətt üzrə hərəkət edir. Bu halı nadir istisnalarla (məsələn, bu istisnaya cümlənin *aktual üzvlənməyə hazır olduğunu* aid edə bilərik) hər bir dil yarusunda müşahidə etmək mümkündür. İnkişaf boyu qeyri-səlislik hallarının artmasını dil-nitqimizin dərin struktur-semantik qatlarında ontoloji olaraq mövcud olan *qədim, ilkin demokratik meyllərlə* əlaqələndirmək lazımdır.

Belə ki, səlislik dil qatında özünü daha çox göstədirsə, qeyri-səlislik özünü nitq, canlı ünsiyyət prosesində biruzə verir. Və dil-nitqin inkişafı boyunca gəlib çıxdığı müasir dönmə daha çox qeyri-səlisliyin intellektual təzyiqi altında formalaşır. Deyə bilərik ki, inkişafın yönü səlislikdən qeyri-səlisliyə doğrudur.

Səlislik və qeyri-səlislik istiqamətindən yanaşdıqda və dil ilə nitqi ciddi şəkildə bir-birindən ayırdıqda isə onu qeyd etməyi lazım bilirik ki, dildə *səlislik*, nitqdə isə *qeyri-səlislik* özünü daha çox göstərir. Belə ki, dildəki invariant mahiyyətli vahidlər səlisliyin, nitqdəki variant mahiyyətli vahidlər qeyri-səlisliyin damğasını daşıyır.

Dilin bu təyini ilə bağlı demək istədiyimiz budur: **dil təqribi sistemdir**. Məhz bu aspektdən yanaşma bizi dil-nitqdəki qeyri-səlisliklər xəzinəsinin əsas darvazasının ağzına gətirəcəkdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, professor L.Zadə də yazırdı ki, təbii dil persepsiyalar, yəni, qavramalar sistemidir. Persepsiyalar isə həmişə təqribi, qeyri-dəqiq və bəzən də qeyri-müəyyən olur.

Müəmmalı sözlər deyərkən öz əsas ilkin mənasından başqa digər semantik mənələrə də yol açan, onları da öz dərin qatında qoruyub saxlaya bilən leksik vahidlər nəzərdə tutulacaqdır. Müəmmalı sözlər öz-özlüyündə deyil, yalnız kontekst və

situasiya tərəfindən tənzim edilir. Sözü dərin qatındakı bu və ya başqa mənanın ön plana keçməsi *konsituasiyadan (kontekst+situasiya)* asılı olur.

“Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır” misrasına diqqət yetirək. Şair özünün bu ölməz misrasında yer alan *“yalan”* sözü ilə məhz dil-nitqdəki təhrif məqamına işarə edir desək, səhv etmərik. Buradakı *“yalan”* bizim bu gün bəlkə də addım-başı izləyə bildiyimiz *“yalan”* sözünün (və onun semantik derivatlarının) eyni və ya oxşarı deyil. Füzulinin *“yalan”*ı dil-nitqimizin dünyanı təhrif edərək ortaya qoyduğu və ona (dil-nitqə) məxsus mənzərənin ifadəsidir.

Qeyri-səlis məntiqin dil-nitq məkanına formal şəkildə daxil olması, əsasən (ilk növbədə), real dil-nitq vahidlərinin ifadəçisi olan hedclər vasitəsilə mümkünləşir.

Hedclərin öz-özlüyündə mətn daxilində büruzəsi artıq qeyri-səlisliyin mövcudluğundan xəbər verir. Onlar mətndə qeyri-səlisliyin ifadəçiləri olmaq funksiyasını qeyri-səlisliyin sadıq əskəri kimi *“sədaqətlə”* daşıyırlar.

Bu dediklərimizdən çıxış edərək belə bir fikrə gəlmək mümkündür ki, dilçilik və sinergetikanın üfüqlərində **sinergetik dilçilik** adlandırılıla biləcək bir elm sahəsi göz qamaşdırmaqdadır. Və belə olacaq təqdirdə bu sahənin ilk növbədə qeyri-səlis məntiq prinsiplərinə əsaslanması son dərəcə təbii olacaqdır. Sinergetik münasibətlər dildaxili mikro-sistemlərin bir-birinə müdaxiləsini tənzimləyərək onların hər birinin potensialının yenidən nəzərdən keçirilməsinə səbəb olur.

Dil-nitq qatlarında qeyri-səlis məntiqin çox vacib göstəricisi olan **“əlavə yüklər”** (informativ yük, semantik yük, kommunikativ yük) müxtəlif yaruslara aid vahidlərdə müxtəlif keyfiyyətlidir. “Əlavə yük” nitq müstəvisində üzə çıxır. Onu dil müstəvisində “görmək” mümkün deyil.

“Əlavə yük”ü olan nitq vahidi son dərəcə maraqlı bir fenomendir və o, bütövlükdə dil-nitq potensialının elə dərin qatlarına nüfuz etməyə imkan verir ki, burada dil tarixi, semasiologiya, vahidlər arasındakı sinergetik münasibətlər sistemi, vahidlərin “yaşı” və bir sıra digər məqamlar yenidən və ya ilk dəfə nəzərdən keçirilə bilər.

Kommunikasiya məhz ən azından iki cümlənin yanaşı gəldiyi zaman (və yaxud cümlələrdən birinin implisit durumu zamanı) baş verir. Buna görə də kommunikativ əlavə yük məhz cümləyə xas bir dəyərdir. Beləliklə, bizim fikrimizcə, cümlə nitq məkanına öz “əlavə **kommunikativ** yük”ü ilə bir yerdə daxil olur.

Səsin əlavə yükü informativ xassəli olduğundan biz bu yarusdakı (fonetik yarusdakı) əlavə yükə “əlavə **informativ** yük” deyəcəyik. Səs qatındakı vəhidlərin əlavə informativ yükləri onların möhtəşəm potensialından xəbər verir.

Morfoloji ünsür olan *bağlayıcılar, qoşmalar, ara sözlər, qoşa sözlər, modal sözlər* və başqaları öz semantikaları ilə dil-nitqdə gedən qeyri-səlislik prosesində bilavasitə iştirak edirlər. Və bu iştirak

dil-nitq ünsürlərinin hamısında eyni dərəcədə və eyni keyfiyyətdə olmur.

Azərbaycan dilində “mən şagird mən”dən “mən şagirdəm” morfonoloji formasına keçid həm də səlislikdən qeyri-səlisliyə keçid kimi qiymətləndirilə bilər.

Leksik vahid (söz) özünü dil qatında invariant kimi göstərir. Bu zaman onun hər hansı əlavə yükü olmur. Əlavə yük leksik vahidin nitq qatına keçdiyi zaman özünü göstərir. Məhz bu zaman leksik vahidin variantları yaranır. Variantların yaranması isə əlavə yükün, bu halda əlavə semantik yükün yaranmasına gətirir.

Nitq məkanında cümlə, belə görünür ki, daha səlis məntiqi rənglər almağa başlayır. Dil qatındakı qeyri-səlislik (hər cümlə üzvünün dərin po-

tensialı) bu halda nitq qatında səlis cizgilər (kon-
tekstə uyğun olaraq!) kəsb etməyə başlayır. Bu hal
biz tərəfdən dil-nitq quruluşunda özünü göstərən
yeganə istisna hal kimi qeyd edilir.

Bizim təsəvvürümüzdə diskurs informasiya
axını zamanı cümlənin özü ilə implisit şəkildə gətir-
diyi intellektual potensialın cəmindən formalaşır.
Bunu belə də ifadə etmək olar: diskurs bərabərdir
deyilən və deyilənlə bağlı hər hansı implisit əhatə-
nin əlavəsi. Bu implisit əhatə təkcə cümlələrdən
ibarət deyil. Bu implisit əhatə cümlənin öz intel-
lektual xurcununda implisit şəkildə özü ilə (əslində,
ona paralel olaraq) gətirdiyi potensial bilikdən
ibarətdir.

Diskursu öz-özlüyündə geniş izahedici şərh
kimi də qəbul etmək mümkündür. Bu “geniş şərh”
qeyri-səlis məntiqin prinsiplərinə uyğun olaraq
mikromətnin implisit əlavəsində “gizlənmişdir” –
deyə bilərik.

Qeyri-səlis məntiq təbii dilin emalında (NLP) sentiment analiz, mətnlərin klassifikasiyası, böyük mətnin xülasəsi və s. üçün əsas yanaşmadır. Qeyri-səlis məntiqin sütunları təbii dilin mənalardakı qeyri müəyyənliyi müəyyən etməyə və bu qeyri müəyyənliklər əsasında qərar verməyə kömək edir.

Effektiv ünsiyyət üçün semantik “küy” problemini anlamaq və həll etmək çox vacibdir. Dil-nitqdə “küy”lər ünsiyyət zamanı qəbul edilməsi gərəkən mənanın izahına təsir edən (bir neçə mümkün mənaya malik olma halı!) müdaxilə və ya pozuntular deməkdir. Mesajın fiziki ötürülməsini poza bilən ənənəvi “küy”dən fərqli olaraq, semantik “küy”, xüsusilə, mesajın mənasının anlaşılması və izahı ilə bağlı məsələləri əhatə edir.

Bizim fikrimizcə, bədii süsləmələr kimi ayıra biləcəyimiz məqamlar (üslub səciyyəli məqamlar)

informasiyanın çatdırılmasında, zəif də olsa, məneəyə dönə bilər. Bunlara üslubi "küy"lər də deyə bilərik. Məhz Okkam "ülgücü" ilə üslubi "küy"ləri kəsib atdıqdan sonra informasiya təmiz şəkildə, özünün *qranula* formasında qəbuledənə çatdırıla bilər.

Aktual üzvlənmə səlislik və qeyri-səlisliklə bağlı nitq məkanında məhz səlislik məqamının özünü göstərməsini şərtləndirir. Bütövlükdə deyə bilərik ki, aktual üzvlənmə (nitq qatında) səlis üzvlənmə imkanlarını ortaya qoyur. Qrammatik üzvlənmədə (dil qatında) isə biz qeyri-səlislik məqamının üstünlüyünü görürük.

Söz – hakimi mütləqdir. Söz adi, indiki vəziyyətdə olan və cümlənin içində ərimiş söz deyil. Söz hər şeyi içinə yığa bilən, lazım gələndə canlandırılan, şahid gətirilən, eyni zamanda həm də özünü cəzalandıran və azad edən bir gücə malikdir. Söz yaşayan, nəfəs alan varlıqdır. O, fiziki, real bir mahiyyətə malikdir. Bu güc etik-əxlaqi dərəcədən baş-

layır və fiziki mahiyyət kəsb etməyə qədər yüksəlir. Onun ruhu və canı var. İkisi də bir-birilə sıx bağlıdır.

Söz mifoloji dünyada, konkret desək, “Dədə Qorqud” məkanında adi dəyər deyil. Söz Mifin real təzahürüdür və onu cəmiyyət üzvləri belə də qəbul eləməlidirlər. Sözün kultu öz-özünə gətirib Mifin kultuna çıxarmalıdır. Eyni zamanda Söz bütövlükdə cəmiyyəti simvolizə edir. Cəmiyyət də Söz kimi daxili bütövlüyə və tamlığa malik olmalıdır. Sözün daxili və batini, ruhu və canı üzvü surətdə bir-birini tamamladığı kimi və o, nəticə etibarilə, cilalanmış bir vahid şəkildə ortalığa çıxan kimi, cəmiyyət də bu cür səbatlı, daxilən yığcam və zahirən “yekrəng” bir mahiyyətdə ortalığa çıxmalı idi. Əslində, cəmiyyətin belə bir şəkildə formalaşmasının əsas səbəbi bəlkə də elə Sözdür. Çünki həmin cəmiyyəti məhz Söz formalaşdırırdı, daha dəqiq desək, yaradırdı. Həmin cəmiyyət məhz Sözün məhsulu idi. Söz başqa heç nə yarada bilmədiyi kimi cəmiyyət də başqa heç nədən yarana bilməzdi. Cəmiyyəti Sözün spontan “gələcəyi”, Sözün qanunlar çərçivəsi, Sözün davranış normaları və Sözün ortaya qoyduğu

yeganə həyat təzi yaradırdı. Cəmiyyət bütövlükdə Sözü övladı kimi doğulurdu. Bəlkə də və yaqın ki, “ilk əvvəl Söz olub” deyənlərin sözündə bir həqiqət gizlənmış.

Dastanda Söz və onun gücü, birinci növbədə, özünü Müqəddimədə göstərir. Məhz Müqəddimə Mifi dərk etməyin real vasitəsidir. Mifə aparan yoldur. Şübhəsiz ki, əgər Mifə aparırsa, bu yolun özü Sözdür.

Dastanın Müqəddiməsi, əsas etibarilə, bir-birini əvəzləyən inkaredilməz hökmlərin üzərində qurulur. Bu əvəzlənmənin özü informativ mahiyyətə malik deyil, ixtiyaridir və belə bir hal Müqəddimənin özünü açıq sistemə çevirir. Yəni, onu bu ruhda çeşidli variantlara doğru istənilən qədər uzatmaq mümkündür. Bunun özü də hardasa mifin üslubundan xəbər verən bir xüsusiyyətdir desək, səhv etmərik.

Söz Mifin üslubu kimi çıxış etməyə davam edir. Söz Mifin səfiri rolunu oynayır. Mifin deyim

tərzi məhz Sözdür. Və bu deyim tərzi ən bariz, ən açıq şəkildə məhz Dastanın Müqəddiməsində özünü göstərir. Lakin təkcə orada yox! Müqəddimədən kənarda da Dastanın canına, elə bil ki, Sözün xofu düşmüşdür və Dastan boyu Sözün hakimiyyəti deyilənin baş verməsi ehtimalının reallaşması gümanını əldə düstur tutub yaşayanlar üçün əsl sitayiş mənbəyinə çevrilir və bu sitayiş, nəticə etibarilə, Sözü etiqada gətirir. Sözü etiqad – deyilənə etiqaddan, Dədə Qorqud sözünə, deməli, Mif deyiminə ehtiramdan yaranır.

Yazı nədir?

Ümumi cavab belə səslənəcək. O yerdə ki, insanın özü olmadan, insanın öz səsi gəlmədən insanın Sözü var – orda, deməli, artıq Yazı başlayıb, deməli, Yazıdan danışmaq olar. Nə cür təzahür formasında olursa-olsun, qədim piktoqramlar da Yazıdır, simvolizə edilmiş əşya və predmetlər də Yazıdır, indi oxunan bu sözlər də Yazıdır. Bəs necə olur ki, o doğulur, özü də bu doğuluş qəfildən olmur.

Yazı ucsuz-bucaqsız, sonu-axırı olmayan, nəhayətsiz, hüdudsuz kollektiv təfəkkürün intizama dəvətidir. Əvvəl-əvvəl dəvətdir, sonra zor gücünə intizama gətirilməsidir. Yazı ilə insanda potensial şəkildə əvvəlcədən mövcud olan, proqramlaşdırılan genetik fərdi keyfiyyətlərin inkişafı üçün geniş imkanlar və şərait yaranır. Yazı özünə doğma sığınacaq tapır – əvvəlcə özü utana-utana o sığınacağa qısıılır, sonra o sığınacağı zəbt edir. O sığınacağın adı insan qəlbidir.

Yazının qəhrəmanı olan qədim insan yavaş-yavaş daxilən dərinləşməyə meyl edir və yavaş-yavaş belə deyək, sirr sahibinə çevrilir. İlk fərd kollektivdən özünü bəlkə də ona görə seçib ayırmışdı ki, daha doğrusu, onu ona görə seçib ayırdılar ki, onun artıq özünün bildiyi, bəlkə də ona pıçıltı ilə etibar edilən və heç kimə – heç bir başqa kollektiv üzvünə ayan edilməyən sirri oldu. Beləliklə də, onun çiyinə indiyənədək ona tanış olmayan bir psixoloji yük qoyuldu.

Əgər Mifin üslubu bütövlükdə Söz üzərində qurulmuşdusa, Yazının üslubu **cümlə** ilə formalaşır. Məhz cümlə Yazı mahiyyətinin ən əyani, ən effektiv ifadə uzunluğu, ifadə tutumu kimi özünü göstərir. Məhz cümlədə psixoloji dərinliyə və mürəkkəbliyə, mənəvi zənginliyə meydan verə biləcək güc və imkan var. Yazı məhz cümlə vasitəsilə dərinə işləyən obrazlar, qarışıq, mürəkkəb hadisələr, intriqalar, dolambaclı süjetlər, bir-birindən seçilən tələlər yaradır. Onların hamısını yadda saxlaya, inkişaf etdirə bilir. Mif bunu edə bilməzdi, çünki yaddaşı və zaman perspektivini əhatə etmək bacarığı yox idi.

Sonralar Yazı meydana çıxanda, daha doğrusu, yavaş-yavaş intişar tapmağa başlayanda aydın oldu ki, mövcud olan, öyrəşdiyin, alışdığın özünü-aparma və dərkətmə tərzə yeganə deyil. Bəlkə elə müqayisə aparmaq bacarığı da o zamandan yarandı. Və lap yəqini odur ki, artıq mövcud olanla təzə-təzə mövcud olmağa başlayan arasında, yəni, bir az dəxi

dəqiq desək, *köhnə* ilə *yeni* arasında yavaş-yavaş ayrılma, uçurum yaranmağa başladı.

Miflə Yazının ilkin münasibətlərindən, təmas məqamındakı münasibətlərindən danışarkən Dastanda diqqəti çəkən məsələlərdən biri də şərti olaraq “sadəlövh” adlandırdığımız suallar olacaq. Personajların xüsusi hallarda bir-birinə verdikləri bu suallar öz məğzinə görə o qədər ritorikdir ki, onları nə qədər cəlbedici olsa da, üslub xətrinə verilən suallarla eyniləşdirmək olmur. Bu suallar məhz uşaq sadəlövhlüyünü xatırladır və ola bilsin ki, Mifin əməlli-başlı hakimi-dövrən olduğu bir zamanın məhsulları, qalıqlarıdır. Onlar kinayəsiz, təbəssümsüz, sırf öyrənmək məqsədilə verilən suallardır.

Sual verən İndidir, suala cavab verən Keçmişdir.

Sual verən naşılıqdır, suala cavab verən təcrübədir.

Sual verən yayğınlıqdır, suala cavab verən normadır, tarazlıqdır.

Bir sözlə, sual verən gənc, yenicə həyata atılan Yazıdır, suala cavab verən qocaman, təcrübəli Mifdir.

Yazı Dastan mətnində artıq öz gələcək inkişafı, sürətli və arasıkəsilməz inkişafı üçün oriyentirlər müəyyənləşdirməyə başlayır. Hələlik təqribi və şərti olsa da, məhz bu oriyentirlərin, bu dayaqların üstündən Yazı güclü bir sıçrayışa hazırlaşır. Yazının “sürprizi” var. Bu “sürpriz” yeni tipli qəhrəmanlardır. Onlar öz içlərinə, dərinlərinə, mənəvi zənginləşmələrinə doğru inkişafı qəbul edən qəhrəmanlardır. Və Yazı, elə bil, onlara arxalanıb hərdən öz mümkün sərt sifətini bəri başdan Mifə göstərməkdən də çəkinmir. Göstərir və tez də gizlədir. Bu cür biruzə Selcan xatunda təzahür edir. Bu sifət Uruzun atasını hədələməsində özünü göstərir. Qazanın böyük bir məclisdə ona baxandan sonra kədərə qərq olmasının səbəbini soruşarkən Uruz atasına belə təhdidedici sözlər deyir:

“Qan Abqaza elinə mən gedərəm. Altun xaça mən əlimi basaram.”

Mifin gücü dedikdə, onun Dastan quruluşunda bu gün də hiss edilən nəfəs varlığından

danışanda bunun içində bir gücsüzlüyün də gizləndiyini hiss eləməmək mümkün deyil. Dastan kimi əzəmətli, möhtəşəm bir sənət əsərində əgər biz bu gücün əlamətlərini hissə-hissə axtarıb tapmağa məcburuqsa, onda belə bir gücün o biri tərəfi də şübhəsiz ki, gücsüzlükdür. Mifin gücü də, gücsüzlüyü də Yazının gücü və gücsüzlüyünün fonunda, bununla sıx əlaqədə, bir-birini şərtləşdirməklə bir-birini əvəzləməyə və tamamlamağa xidmət edir. Bu, doğrudan da, belədirsə, bu isə, doğrudan da, belədir – onda biz Mifin gücündən danışan yerdə təbii olaraq Yazının da gücsüzlüyündən danışmalıyıq. Belə ki, doğrudan da, Mifin gücü və Yazının gücsüzlüyü təbii şəkildə bir-birini Dastanın konkret olaraq hər bir səthində əvəzləyir, tamamlayır.

Mif və Yazı! Üz-üzə, nəfəs-nəfəsə! Onların əsas üslubi göstəriciləri olan Söz və Cümlə də eyni şəkildə bir-birinə qarşıdurma mövqeyindədirlər. Sözün üslubi baxımdan keçmiş hakimi-dövranlığindən o xəbər verə bilər ki, Söz özünün müstəqilliyini Yazının hələlik gücsüz, amma güc yığmağa başladığı vaxt belə itirmir və bu müstəqilliyi Cümlə daxilində

də qoruyub saxlamağa cəhd edir. Çox zaman buna nail olur.

Söz ilə Cümlənin mübarizəsini göstərən ən bariz misallardan biri Dastanın ilk cümləsidir: *“Rəsul əleyhüssəlam dövrünə yaxın Bayat boyun-dan Qorqud Ata derlər, bir ər qopdu”*.

Cümlənin içindən sanki Sözüün varlığını və dolayısı ilə Mifin qüdrətini sübut edərək *“derlər”* sözü baş qaldırır ucalır.

Əslində, bu sözün daxili məzmunu ilə xarici grammatik forması arasında bir uyğunsuzluq var. Belə ki, *“derlər”*, cümlənin içində öz indiki formasında olmamalıydı. Onun indiki forması xəbər formasıdır. Xəbər isə bitkinlik, müstəqillik, tamlıq, bütövlük bildirir.

Yazı Dastanın quruluşunu gücləndirməklə, eyni zamanda, öz gücünü də nümayiş etdirir. Müqəddimə amilindən savayı orası da var ki, Yazı Dastanın cümlə sisteminə bacarıqla *“əl gəzdirmişdir”*. Dastan bizə çatan nüsxə variantında – bu isə 16-cı əsrin məhsuludur – cümlə səviyyəsində yaxşı bir sintaktik cilalanmadan keçmişdir. Dastandakı cüm-

lələr əksər etibarilə böyük bir formalaşma prosesinin nəticəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Cümlənin mürəkkəb sintaktik bütövün içindən ayrılıb çıxması, seçilməsi, bir növ “boy göstərməsi” onun müstəqillik qazanmasına dəlalət edir. Dil səviyyəsində Cümlənin müstəqilliyi soisal mühitdə şəxsiyyətin müstəqilliyidir. Yazı bu iki amilin ikisini də paralel və bir-birilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirir.

Yazının yeni qəhrəmanları onun Mifə qarşı açıq və ya gizli hücumunun təşkilində bu və ya digər dərəcədə, bu və ya digər şəkildə iştirak edirlər. Bu qəhrəmanlar artıq özləri ilə, öz hissləri-həyəcanları ilə uğraşmağa başlayır, özlərini dərk eləməyə çalışırlar. Vacib deyil ki, dərk edirlər, ya da dərk eləmirlər. Vacib odur ki, bu dərkətmənin labüdlüyündən keçən ilk pionerlər kimi onlar cəmiyyət içindən seçildiklərini artıq başa düşürlər. Özlərinə, öz işlərinə nüfuz etdikcə, eyni zamanda, cəmiyyətə də artıq kənar gözlə, kənardan baxmağa alışırlar. Yavaş-yavaş cəmiyyətə qarşı durmağa başlayırlar. Cəmiyyətə qarşı durmaq isə Mifə qarşı durmaq deməkdir. Yazının gücü və manevr eləmə bacarığı onda özünü göstərir-

di ki, o, Miflə Mif qəhrəmanlarının əli və köməyilə mübarizə aparmağa başlayırdı.

Yazının güc göstəricisi idi ki, o, bu “yeni” qəhrəmanları dumanlı mifik pərdə arxasından çəkib çıxarmağa çalışdı. Onların əlindən tutub zəngin mə-nəvi dəyərlərlə dolu olan müxtəlif psixoloji çalarlar, mürəkkəb səciyyələr, qarışıq hissi məqamlar aləminin qarşısına gətirdi. Onlardan bəziləri bu aləmin qapısından keçib içəri daxil oldular, bəziləri isə içəri daxil ola bilmədilər. Əsasən, qəhrəmanlıq dastanı kimi özünü göstərən bizim Dastanın, elə bil, ayaqlarından mifoloji ətalətin pudluq daşları asılmışdı. Köhnə yekrəng təsəvvürlər hələ xeyli möhkəm idi və Dədə Qorqudun üzdə görünən çox möhtəşəm xofu bu qəhrəmanların canını yamanca almışdı.

Dəli Qarcar Dastan quruluşuna Yazı tərəfindən daxil edilən qəhrəmandır və dəli Qarcarın Mif dünyasına belə açıq-aşkar hücumu müvəffəqiyyətsiz şəkildə başa çatsa da, bu faktın özü Yazının,

heç şübhəsiz, böyük cəsarətindən xəbər verir və müəyyən mənada Yazının real güc imkanının göstəricisinə dönür. Dəli Qarca ilə olan bu səhnənin unikallığı bir tərəfdən Yazının öz gücünü tam və bütöv şəkildə büruzə vermək istəməsini, amma digər tərəfdən Mifin artıq öz xeyrinə qurmuş olduğu Dastan quruluşuna xələl gətirə bilməməsini sübut edir. Amma hər halda bu konkret məqama görə də Yazının imkanı barədə – artıq üzə çıxan və digər məqamlarda da üzə çıxa biləcək imkanı barədə müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkündür.

Yazı təfəkkürü, əslində, Yazının özündən də əvvəl yaranmışdır. Yazı öz yaranışından sonra kortəbii şəkildə olan bu intizam örnəklərini topladı və onları sistemləşdirməyə başladı. Dəqiq oriyentirlər yaratdı. Zaman və məkanla bağlı olaraq yaygın təsəvvürləri möhkəmlətməyə və dəqiqləşdirməyə təşəbbüs göstərdi. Bir sözlə, Yazı doğulduğu andan coşqun bir fəaliyyətə başladı. Elə bunun özü onun güc göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

Yazı da Mif kimi, amma Mifə qarşı bir mövqedə dura – dura öz situasiyalarını formalaşdırmağa çalışır. Bu situasiyalar onunla səciyyələnir ki, əvvəlcədən sxem kimi mövcud olurlar, əksinə, qəhrəmanların gözlənilməz hərəkətlərinə əsasən, sanki həyatın, şəraitin tələbilə öz-özündən yaranırlar. ***Situasiya qəhrəmanı yox, qəhrəman situasiyanı formalaşdırır.***

Mifin öz qəhrəmanına doğru gedən yolu situasiyadan keçib gedir. Yazı isə situasiyaya öz qəhrəmanının köməyi ilə çatmağa çalışır. “*Situasiyadan qəhrəmana*” modeli Mifin modeli kimi, prinsip etibarilə, dinamik ola bilməz, çünki bu model təkmilləşib möhkəmləndikcə, eyni zamanda, qəhrəmanın bütün hərəkətlərini də məhdudlaşdırır, onu canlı robota çevirir. Bu robot yalnız və yalnız konkret situasiya içərisində hərəkət edir, onun fəaliyyəti əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş fəaliyyətdir.

Yazı bu planda tam əks istiqamətli modeli – “*qəhrəmandan situasiyaya*” modelini işə salır. Daha

doğrusu, bu modeli göz qabağındaca özü yaradır. Düzdür, bu model hələlilik kifayət qədər bərkiməyib, amma onun gələcək perspektiv dinamizmi elə bəri başdan duyulur.

...Miflə Yazının güzli mübarizəsi, beləcə, birinin gücünün o birinin zəifliyinin ümumi fonunda cərəyan edir. Bir məqamda öz danılmaz gücünü saxlayan və qoruyan Mif o biri məqamda bu gücü saxlaya bilmir. Bir məqamda Yazının üstünlüyü hiss edilsə, bu cəhət də bütün Dastanın ruhuna və quruluşuna tam və bütöv şəkildə sirayət etmir. Güc və gücsüzlük burada bir-birinə qaynayıb-qarışmış, bir-birini çulğamış kimidir. Güc və gücsüzlük geniş mənada götürsək, Dastanın çoxsəthli, mürəkkəb bir orqanizm olmasına ən yaxşı sübutdur.

Dastanın dili mətnin yazıya alındığı 16-cı əsrin Oğuz (qədim Azərbaycan) dili olmaqla yanaşı, eyni zamanda daha qədim dil xüsusiyyətlərini də özündə saxlayır. Bu xüsusiyyətlər dilin hələ kifayət qədər güc yığa bilməməsi ilə bağlıdır.

Zaman-zaman tədqiqatçılar arasında dastanın dilinin nəsr, yaxud nəzm dili olması ətrafında mübahisələr gedib. Əslində isə, Dastanın dilinə nə təmiz nəzm, nə də təmiz nəsr dili kimi baxmaq olar. Onun dili bu iki reallığın hələ bir-birindən ayrılmadığı birgə “*nəzm-nəsr*” dilidir. Bir növ mifoloji kentavrdır. Bu dil eyni zamanda həm(!) nəzm, həm də(!) nəsr dilidir. Belə bir birləşmiş “*nəzm-nəsr*” dili Dastanın qədimliyinin daha bir göstəricisidir, deyə bilərik.

Daha sonrakı inkişaf zamanı bu dildən nəzm və nəsr istiqamətləri şaxələnir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili bu şaxələnməyə qədərki dövrün dili kimi diqqəti cəlb edir. Dastanın dili və üslubu ilə bağlı ən maraqlı məqam dil vahidlərinin müəyyən dizaynı ilə bağlı olan paralelizm prinsipidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında paralelizmin ən müxtəlif təzahür formalarına rast gələ bilirik. Sintaktik paralelizm, pilləli paralelizm, tərsinə (əksinə) paralelizm, variantların paralelizmi kimi ümumi paralelizm formaları Dastanın bədii quruluşunu kifayət qədər süslənmiş halda olmasını təsəvvür etmək üçün konkret imkanlar verir.

İÇİNDƏKİLER

TƏRTİBÇİDƏN.....	3
DİLÇİLİK QRANULALARI	6

Çapa imzalanıb: 17.10.2025
Format: 70x100 1/32. Qarnitur: Calibri.
Həcmi: 10 ç.v. Tiraj: 300.

Hüquqi ünvan: AZ1005, Bakı şəhəri, Səbail rayonu,
Nigar Rəfibəyli, ev 4/52